



Concerning the First Controversy on the Writings of Maimonides / בירורים בפרשת
הפולמוס הראשון על ספרי הרמב"ם

Author(s): עזריאל שוחט and A. Shohat

Source: *Zion* / 1971 / תשל"א, ציון, Vol. לו&lrn;, חוברת א/ב; (תשל"א / 1971), pp.
27-60

Published by: Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23553245>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<https://about.jstor.org/terms>



JSTOR

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית is collaborating with JSTOR to
digitize, preserve and extend access to *Zion* / ציון

בירורים בפרשת הפולמוס הראשון על ספרי הרמב"ם

מאת עזריאל שוחט

פולמוס זה שהסעיר את בית ישראל בספרד ובצרפת ושהיו לו תוצאות קשות, ואף גרם להתערבותה של הכנסייה הנוצרית בחיי הרוח של העולם היהודי, ידוע רק בקוויו הכלליים, ואילו פרטי ענייניו מטושטשים ומעורפלים למדי. העדויות על מחלוקת זו הן כידוע איגרות שנכתבו בעיקר על ידי שני המחנות הנאבקים, ולא זו בלבד שאין להן תאריכים וקשה לקבוע לפיהן את המהלך המפורט של השתלשלות הדברים, אלא שכל צד טען לשכנגדו שאיננו אומר את האמת, ויש מהן גם אגרות שזויפו. מכאן נבע כי אלה שישבו במרחק ממרכז המחלוקת וכתבו איגרות לא ידעו את האמת לאמיתה. מסיבה זו נשאר המחקר ההיסטורי בפרשה זו חסר אונים בבירור מהלכה ופרטיה. והנה בזמן האחרון נתפרסמו איגרות מספר נוספות המאפשרות¹, דומני, תוך עיון מחודש בחומר הישן, להבהיר ולו רק במקצת, את מהלך הדברים.

א

גרץ קבע כי התלקחות המחלוקת היתה תוצאה מכך, שר' שלמה בר' אברהם ממונפלייה (מן ההר) הטיל חרם על ספרי הרמב"ם, ועקב זאת יצאו נגדו "המיימוניים" בפרובאנס בחרם "אדרבא"². החוקרים שלאחר גרץ חלוקים בדעותיהם אם אמנם היה ר' שלמה מן ההר הראשון שהשתמש בנשק החרם, מהם שדעתם כדעת גרץ ומהם השוללים אותה או מתעלמים ממנה³. גם אלה וגם אלה לא ביססו את דעותיהם. המחייבים נשענו, כנראה, על-כך שבקונטרס שנשלח לר' אברהם בן הרמב"ם בשנת 1234, היה בו בין השאר "נוסח החרם של השועלים הקטנים מחבלים כרמים... שהחרימו בכח הגוים על קוראי הספרים"⁴, מתוך הנחה ש"נוסח חרם" זה הוא החרם של ר' שלמה מן ההר. ברם ניתן לומר, כי עדיין אין ראיה שחרם זה היה ראשון החרמות, יתר-על-כן אין וודאות ש"נוסח חרם" זה יצא על ידי ר' שלמה מן ההר וסיעתו.

- 1 ראה י' שצמילר, לתמונת המחלוקת הראשונה על כתבי הרמב"ם, ציון, לד (תשכ"ט), עמ' 126–144; וראה קטעי האיגרת של ר' אשר ב"ר גרשם, ב"צ דינור, תולדות ישראל, ישראל בגולה, כרך ב, ספר ד, 1969, עמ' 189–191 וכן אצל שצמילר, ראה בהע' 15 להלן.
- 2 H. Graetz, *Geschichte der Juden*², Leipzig, S. 39–40. בתרגום שפ"ר, ורשה תרנ"ז, כרך ה, עמ' 43.
- 3 מתיאורו של J. Sarachek, *Faith and Reason*, vol. I, 1935, p. 81–82 וכן מתיאורו של י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית², 1959, עמ' 59 משתמע ברורות שאינם מקבלים את דעתו של גרץ; כך גם התיאור אצל D. J. Silver, *Maimonidean Criticism and the Maimonidean Controversy*, 1965, p. 151. לעומת זאת דעתו של A. A. Newman, בספרו, *The Jews in Spain*, vol. II, Philadelphia 1942, p. 120, וכן דעתו של דינור, שם, עמ' 266, הערה 26, כדעתו של גרץ. על דעתו של גרץ חוזרים דובנוב (דברי ימי עם עולם, תרצ"ד, כרך חמישי, עמ' 62), וי' צינברג (תולדות ספרות ישראל, כרך א, 1959, עמ' 264).
- 4 ר' אברהם בן הרמב"ם, מלחמות השם, בקובץ תשובות הרמב"ם, חלק ג, אגרות קנאות (להלן: אגרות קנאות), ליפסיה תרי"ט, עמ' יז, טור א (מהד' ר' מרגליות, ירושלים תשי"ג, עמ' 165). הקטע מובא אצל דינור, שם, עמ' 183–184. וראה להלן בהערה 165.

באיגרת של חכמי לונגל המיימוניים, שפורסמה זה עתה על-ידי י' שצמילר מצויה עדות מתוך שתיקה לענין הנדון. באיגרת זו אנו קוראים על ראשית המחלוקת כדלקמן: "ביום האיש הרשע הזה (הכוונה לר' שלמה מן ההר) והחל להעזי פניו ולהקל ראשו כנגד אדונינו גאונינו הרב מורה צדק זצ"ל עלו אליו שנים מגדולי חכמינו ליסרו מרעתו, ולהוכיחו ממשכותו ונכנע לפניו ונשבע על התורה להם שלא יטיח עוד דבר כנגד מעלתו... וברב רשעתו עבר על שבועתו ויכתוב ספריו בכובם ובשקרם וישלח בלט בגלילות צרפת"⁵.

אין כאן איפוא כל זכר לכך, שר' שלמה יצא, לפני ששלח את "ספריו" ל"גלילות צרפת", בחרם איזה שהוא נגד יריביו, שהרי אילו היה הדבר כך לא היו חכמי לונגל נמנעים מלהזכיר זאת. הם מאשימים אותו רק בכך ש"הקל ראשו" נגד הרמב"ם, הפר שבועה ושלח את "ספריו" לרבני צרפת, ובהם "הוציא דבה גם עלינו כי נזרקה מינות בתוכנו, על אודות ספרי הרב הגדול"⁶, וגרם להתערבותם.

גם אשר לשלב מאוחר יותר של המחלוקת אין מוצאים האשמה מצד המיימוניים נגד ר' שלמה מן ההר שהוא הטיל חרם. באיגרתו של הרופא והחצרן אלקונסטאנטיני מסארא-גוסה אל קהילות אראגון, שבה הוא דורש מהן להחרים את ר' שלמה מן ההר ושני חבריו, ר' יונה גירונדי ור' דוד בר' שאול, אנו קוראים: "ועתה קמו ג' חרשי משחית וישלחו אחד מהם לחכמי צרפת ויפתום בפיהם... עד אשר פתום בשקריהם ובפחזותם... שהחרימו כל לומד שום חכמה" וכו'.⁷ הוא מנמק איפוא את דרישתו בכך, שגרמו ב"שקריהם ובפחזותם" לחרמם של חכמי צרפת, אולם אינו מאשים אותם שאף הם החרימו. מכאן יש להסיק שר' שלמה מן ההר לא הטיל כל חרם שהוא על ספרי הרמב"ם, לא לפני הטלת החרם על ידי רבני צרפת ולא לאחריו. על כך שלא היתה האשמה כזאת נגד ר' שלמה ניתן להסיק גם מדברי טענתו, נגד יריביו: "בדו בי דברים מלבם לאמר: אני צויתי להחרים המאמין באמונת אבן מיומן"⁸ שהרי אילו היה גם הוא מן המחרימים, היו בוודאי מאשימים גם אותו בכך והוא היה מוצא לנחוץ להתנצל גם על החרם שלו.

אשר ל"נוסח החרם" של ה"שועלים הקטנים" שהעתיקו נכלל בקונטרס שנשלח לר' אברהם בן הרמב"ם, אפשר לומר, כי הוא היה של קבוצה קטנה של רבנים מצרפת. על אפשרות זו יכולים אנו ללמוד מן האיגרת החתומה על ידי שני רבנים בלבד שנתפרסמה זה עתה.⁹ לאיגרת זו אין התחלה, וניתן לשער שבראשה היה גם "נוסח החרם", אלא משום מה לא מצא המעתיק לנחוץ להעתיקו. בכותרת של האיגרת אנו קוראים, שזאת היא "איגרת אחת מאיגרות רבני צרפת אשר נתקבצו כולם והסכימו לגדות כל מי שקורא בספר מורה הנבוכים וספר המדע" וגם בסופה ציין המעתיק "וכן מעדין בכל כתב ואיגרת"¹⁰. מכאן שלענין המעתיק היו כמה איגרות כאלה.

אין אנו סוברים כי מה שכתבו חכמי לונגל באיגרתם, כי ר' שלמה נשבע "שלא יטיח

5 ראה שצמילר, שם, עמ' 141–142.

6 שם.

7 ראה אגרות קנאות, עמ' ו, טור ב (מובא על-ידי דינור, שם, עמ' 198).

8 ראה "קבוצת מכתבים בענייני המחלוקת ע"ד ס' המורה והמדע" שפירסם שוח"ה, ב"ישרון" של קאבאק, ח, באמבערג תרל"ב, עמ' 101 (להלן ישרון. מובא על-ידי דינור, שם, עמ' 205).

9 ראה שצמילר, שם, עמ' 139.

10 שם.

עוד דבר כנגד מעלתו של הרמב"ם — הוא בדותא, כדי להשחיר את פניו. שהרי גם באיגרתו האחת שנשארה ממנו, שבה טען שלא פגע בכבוד הרמב"ם אינו נמנע מלקוט על כך בלשון של שבועה: "ואני חי ה'" ¹¹.

אין אנו יודעים מה אמת בהאשמת המיימוניים שר' שלמה עבר על שבועתו, כי אין אנו יודעים מה היה תוכנה של השבועה. לפי דברי האיגרת של חכמי לונגיל היה תוכן השבועה "שלא יטיח עוד דבר כנגד מעלתו לא חזק ולא רפה לא בכתב ולא בעל פה" ¹².

אולם יש לפקפק אם אכן קיבל על עצמו דבר מעין זה. אפשר שהתחייב לא לפגוע בכבוד הרמב"ם, אבל לא ראה כל פגיעה בכבוד אם יחלוק על אי אלה דעות שלו. ואפשר שלא הכיר את "המורה" במקורו וסבור היה כי ר' שמואל אבן תיבון שינה בתרגומו ממה שכתב הרמב"ם. על-כל-פנים ר' שלמה טען כי אויביו, חכמי בדרש, הם שבדו עליו: "כי חרפתי מערכות אלהים חיים ודיברתי ברב הגדול" ¹³. ודומה כי יש להאמין לו, כי לא חרף את הרמב"ם ולא דיבר עליו כעל מין ואפיקורוס, אם גם רמזים לכינויים אלה היו בחרמם או באיגרותיהם של רבני צרפת, כפי שנראה להלן, כי קשה להניח שר' שלמה נשבע שבועת שקר בשעה שכתב: "ואנו חי ה' אשר לשמו הגדול נכנסתי לדברים האלה, כי מעולם לא יצא מפניו שום שמץ וגנות ברב ובתורתו" ¹⁴. אולם צריך להוסיף כי במלה "בתורתו" התכוון ככל הנראה רק ל"משנה תורה", כפי שניכר מהמשך דבריו.

ואכן טען ב"כתבו", שלא נשתמר, אל רבני צרפת נגד דעת הרמב"ם על מהותו של העולם הבא, ונגד "טעמי המצוות" שלו. דבר זה מוכח מדברי התשובה של ר' אברהם בן הרמב"ם על "כתבו" זה ¹⁵. אמנם ר' שלמה טען שיריביו "זייפו ובדו בי דברים מלבם" אולם את טענת הזיוף והבדיה הוא מצמצם רק לכך: "כי אני צויתי להחרים המאמין באמונת אבן מימון, ודברים רעים אחרים אשר לא דברתי ולא עלתה על לבי" ¹⁶. כמו-כן לא הכחיש את הטענה נגדו שהוא הוציא דיבה כי התפשטה מינות בגלל ספרי הרמב"ם. אם גם באיגרתו תלה את הקולר בר' שמואל אבן תיבון שהוא "גלה כל מה שכיסה הרב ז"ל" ¹⁷, מובן מאליו כי לא התנצל על "הוצאת דיבה", כי "המינות", לפי השקפותיו, היא עובדה, אחרת לא היה בכלל מקום למחלוקת. ניתן לומר כי יש אמת להצאין הן בדבריהם של חכמי לונגיל והן בדבריו של ר' שלמה מן ההר. עובדה זו בולטת בסיפור הדברים על הגורם לפנייתו של ר' שלמה אל רבני צרפת. אין חכמי לונגיל מספרים כלום על התערבותם של חכמי בדרש שלפי דברי ר' שלמה הם "עמדו עלינו להתעולל ברשע עלילות ולהקהיל

11 ראה הע' 8.

12 ראה הע' 5.

13 ראה ישרון, שם, עמ' 100.

14 ראה הע' 8.

15 ראה אגרות קנאות, שם, עמ' יח-יט. יש להעיר, כי אין כל ראייה ש"הכתב" הזה וכן "כתבו" של ר' דוד בר' שאול, זייפו על ידי המיימוניים, שהרי הדברים הוטחו נגד המיימוניים על ידי רבני צרפת, כפי שיש לראות מאיגרתו של ר' אשר בר' גרשם לרבני צרפת, ראה י' שצמילר, איגרתו של ר' אשר בר' גרשם לרבני צרפת, מחקרים בתולדות ישראל וארץ-ישראל, לזכר צבי אבנרי, חיפה תשל"ל, עמ' 132-133 (להלן: שצמילר, מחקרים). אין ספק שטענותיהם של רבני צרפת התבססו על "כתבים" אלה.

16 ראה הע' 8.

17 ראה הע' 13.

קהילות להקלותנו ולבזותנו"¹⁸, וכתוצאה מכך פנה אל רבני צרפת, ואילו הוא אינו מספר כלום על פגישתם של חכמי לונל אתו ועל השבועה שנשבע להם, אם גם בוודאי לא נשבע שבועת שקר ממש, ומטעמים של "דיפלומטיה" נשבע שבועה המשתמעת לפנים שונות. ובכן, לפי דברי ר' שלמה פנה אל רבני צרפת מחמת הבזיון, שנחל מידיהם של חכמי בדרש.

לפי דעתו של ח"ד שעוועל הטיילו עליו חרם¹⁹, ברם אילו היה הדבר כך לא היה ר' שלמה נמנע מלומר זאת במפורש. נראה איפוא כי בשלב זה של המחלוקת לא יצאו חרמות לא מצד זה ולא מצד זה. מותר לשער, כי הבזיון היה בכך שהטיחו נגדו שהוא "מגשים" את האל ומאמין בדברי האגדה כפשוטם, ובכך הוא "סכל", "מין ואפיקורוס"²⁰.

יש המסתמכים על דברי השמועה שהפיצו המיימוניים²¹, כי מטרת פנייתו אל רבני צרפת ושליחתו של ר' יונה גירונדי אליהם²² היתה להשפיע עליהם שיטילו חרם על ספרי הרמב"ם. ברם ר' שלמה כותב: "ויהי כראותנו כי כלתה הרעה בהתאספם עלינו, חשבנו בלבנו, להראות צרותינו לרבני צרפת וגדוליה... וכתבתי להם כתיבי מדאגה בדבר לנחם אותנו ולדבר על לבנו ולחזקנו בהודיעם אותנו אמתת קבלתם ויהי בהגיע כתבם (צ"ל: כתבי) לפניהם נבהלו גם הם ושלחו גם הם אגרת תוכחותיהם לכל המחזיקים בדברים ההם"²³. כוונתו ב"דברים ההם" למה שכתב בתחילת האגרת, על המניעים שהניעו אותו להתחיל בדברי תוכחותיו ומריבותיו, דהיינו, שאנשי ריבו החלו "להרוס הקבלות ולמשול משלים בדברי התורות להפוך למשל ולהבל מעשה בראשית ותולדות קין והבל ובשאר כתובים בתורה", וכי "המעתיק" הוא שמואל אבן תיבון, "גלה כל מה שססה הרב ז"ל"²⁴ (אגב אורחא טענה זו מתאשרת על ידי ר' שמואל עצמו)²⁵. וכן שמע על ר' שמואל "שהיה

18 שם.

19 ראה ספרו, רבנו משה בן נחמן, תולדות חייו, זמנו וחיבוריו, ירושלים תשכ"ז, עמ' קכ"ג.
20 כך באגרת של חכמי לונל המיימוניים: "ומי הוא מבני צדוק ובייתוס, מין ואפיקורוס". שצמילר, שם, עמ' 140.

21 ראה למשל באגרתו של ר' בחיי אלקונסטאנטיני, אגרות קנאות, עמ' ו, טור ב.
22 לחינם מהסס י' שצמילר (כנראה מתוך שיצא בעקבות י' בער בענין סיפורו של ר' הלל מוירונה על ר' יונה גירונדי, ראה י' בער, שם, עמ' 485 בסוף הע' 60. ור' גם Silver שם, עמ' 159, הע' 1) אם ר' יונה גירונדי היה השליח—ראה שצמילר, ציון, עמ' 132, הע' 25. הדבר היה ידוע ליריבים משני הצדדים. ר' יהודה אלפאכאר המגן על ר' שלמה כותב: "וישלח היונה מאתו, ובאמת קראתם שמו יענה. (שיבוש השם מתוך לעג — ע. ש.) כי הוא ענה בפניכם כחשכם... והוא הלך במדבר (כלומר לדבר — ע. ש.) עם רבני צרפת וקדושיה... ויהי כבוא היונה אליהם וידעו כי קלו המים ויסכרו מעינות התורה". ראה אגרות קנאות. עמ' 2; מובא אצל דינור, שם, עמ' 186.

23 ראה הע' 8.

24 שם. מאוד תמוהה דעתו של ח"ד שעוועל, שם, עמ' קכא, כי "המעתיק" הוא ר' דוד בר' שאול חבירוֹתלמידו של ר' שלמה משום ש"העתיק" את האגרת, הרי כל הפסקה תישאר בלתי מובנת! וראה דינור, שם בהערה.

25 ראה ר' שמואל אבן תיבון, מאמר יקו המים, פרסבורג 1837, עמ' 172—173, 175; דבריו מובאים על ידי דינור, שם, עמ' 158. לדעתי, אין להבין, כי הר"ש טוען כי ר' שמואל אבן תיבון "גילה" בתרגומו ל"המורה" את מה שהרמב"ם "כיסה" במקור, אלא טענתו היא כי עשה זאת בחיבוריו הוא. את "הגילויים" שב"מאמר יקו המים" פענח המקובל ר' יעקב בר ששת הגירונדי, ואפשר בחריפות יתר, בספרו "משיב דברים נכוחים" (מהד' י"א וידה, ירושלים תשכ"ט). בין השאר הוא תוקף אותו, כי ב"מאמר" זה הכניס ר' שמואל אבן תיבון ב"המורה"

אומר בפני רבים על תורתנו כל הספורים משלים וכל המצוות הנהוגות", (אפשר שצ"ל: הנהגות, במובן "נימוסים") וכן שמע "מלעיגים על דברי רבותינו" כלומר על דברי האגדה שבתלמוד²⁶. אולם ניתן לומר שאף כאן אינו אומר את האמת כולה, שהרי כאמור לעיל קבל ב"כתבו" על דעות מסויימות של הרמב"ם עצמו. אולם עם זאת אין אנו רשאים שלא להאמין לו, כי לא דרש מרבני צרפת, אלא זאת שיעמדו לצדו במאבקו נגד האליגוריסטים אם דעתם כדעתו, ולא פילל ליותר מכך שישלחו "איגרת תוכחותיהם". אמנם ייתכן, כי ר' יונה גירונדי עורר בדבריו את רבני צרפת שלא יסתפקו בכך.

ב

כבר מעצם התנצלותו של ר' שלמה, שלא הוא ציווה להחרים, ניתן היה להסיק שרבני צרפת הכריזו חרם איזה שהוא, ובאותה איגרת הוא מספר כי לאחר שרבני צרפת שלחו את "איגרת תוכחותיהם"... שלחו מהם לרגל הארץ לדעת אם האמת אתנו, גם הגיע אליהם ספר מורה הנבוכים... ומיהרו להגור חרב גזרותיהם וחצי קללותיהם אשר יפלא בעיני כל רואה"²⁷. ואף-על-פי-כן הובע ספק אם בכלל יצא חרם מתחת ידם של רבני צרפת, ושלא כל הדיבורים על כך באיגרות מסביב למחלוקת הם תוצאה של שמעיה שהפיצו המיימונים כדי להצדיק את רדיפותיהם נגד ר' שלמה וחבריו²⁸. ספק זה נבע כמובן מגישה ביקורתית יתרה. לא זו בלבד שהאיגרות שנתפרסמו בזמן האחרון אינן משאירות כל צל של ספק בדבר, אלא הן מעמידות אותנו ביתר ודאות על תוכנו של החרם. את

כוונות שהרמב"ם לא התכוון להן. כך, למשל, בענין שנות חייהם הארוכים של "הדורות הראשונים" (שם עמ' 144—145). מסקנתו היא כי אין ר' שמואל אבן תיבון מאמין "בתורה מן השמים", וכי לדעתו הרמב"ם "מרמה בדבריו"... בעבור ההמוני" (שם, עמ' 144). הוא טוען נגדו שאין הוא מאמין בחידוש העולם (שם, עמ' 134 וכמה מקומות אחרים), ושואין הוא מאמין בהשגחה העליונה (שם עמ' 108). אשר למונח "הנהגות", ראה י"י גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, ירושלים תשי"ג, עמ' 389, הע' 489. דומני כי ר' יעקב בר ששת פירש לנכון את הכוונה במונח זה, אם גם לא הביאו, בחיבורו "שער השמים" (פורסם ע"י מרדכי מרטארה באוצר נחמד, ג, וויען תר"ך, עמ' 153—165), והוא: "שאין המצוות רק מקצתם לשמור בריאות הגוף ומקצתם לשמור ממונו".... ומקצתם לשמור ישוב המדינות".... ואין לא לענש ולא לשכר" (שם, עמ' 163). וראה על ר' יעקב בר ששת, G. Scholem, *Ursprung und Anfänge der Kabbala*, Berlin 1962, S. 233—339. וראה G. Vajda, Re-cherches sur La Philosophie et la Kabbale dans la pensée juive du Moyen Age, Première Partie, Paris 1962, p. 13—113. כאן הוא מנתח את ה"מאמר יקו המים", ומציג לעומתו את ביקורתו של ר' יעקב בן ששת. ויידה משתדל להראות, כי להאשמותיו של ר' יעקב בר ששת נגד ר' שמואל אבן תיבון אין בסיס איתן ושטענות מסויימות היה יכול לטעון נגד הרמב"ם עצמו, שעליו הוא מלמד זכות, אלא שנוח היה לו להתקיף את התלמיד במקום הרב. ברם מאידך יש לומר, כי לשונו של ר' שמואל אבן תיבון היא "סתומה". וכבר ר' יעקב אנטולי חתנו לא ירד לסוף דעתו, שהרי הוא כותב בהקדמה לספרו "מלמד התלמידים", שהוא מקצר "מהזכיר פירושו", מחמת שני נימוקים: א. "כל מבקש השם וסודותיו" צריך "להתבונן" באותם החיבורים בעצמו; ב. "ואולי אחטיא כוונתו בלשונו". (ראה מלמד התלמידים, ליק 1866, הקדמת המחבר, עמ' ב. ההקדמה ללא פאנינאציה).

26 ראה הע' 8.

27 ראה ישרון, עמ' 100—101; מובא עליידי דינור, שם, עמ' 184.

28 ראה א"א אורבך, חלקם של חכמי אשכנז וצרפת בפולמוס על הרמב"ם ועל ספריו, ציון, י"ב (תש"ז), עמ' 154 ואילך. וכבר העיר דינור על כך, שם, עמ' 268, הע' 30.

האיגרת האחת כתבו, כאמור לעיל, שנים מרבני צרפת²⁹ ושלחוה כנראה אל המיימור-ניים שבפרובאנס, ובעצם שבלאנגדוק, והשניה נשלחה אל רבני צרפת על-ידי ר' אשר בר' גרשום, המיימוני, שכנראה היה יושב בדרש³⁰. האיגרת של רבני צרפת אין לה התחלה, וככל הנראה היא תוספת ל"נוסח החרם", אם גם אפשר שהיא אחת מ"איגרות התוכחות" שנשלחו על ידם³¹. בין כך ובין כך אין היא מסתפקת בהטפת מוסר, אלא מאררת ומקללת, יש בה משפטים אלה: "והאוילים האמלים המקלים כווללים וסובאים ירק פלאים (כאן שיבוש המעתיק. וכנראה צ"ל: ירדו פלאים) וימותו כחטאים השוגים... והמסתכלים במורה הנבוכים ילבשו כמדם קללה ויהיו לאלה ולכלימה". יש בה גם דברי איום על העוזבים "דברי השם ומדרשי סיני" וב"ספרי הבלים נחשכים, הולכי במורה הנבוכים ותולין דבריהם בדבר משה... כי אנו לפי טעותם מדילהון נמטי להון, כי בספר המדע קורין מינין וכופרים בדברי חכמים ואגדות ואפיקורוסין החולקים על רבותיהם". והמפקק "על שכר גן עדן וההלכות והאגדות... בשביל דברי ה"ר משה הרי הוא כאפי-קורוס שחולק על דברי התנאין ואמוראין". במשפטים אלה יש גם פגיעה ברמב"ם עצמו. הוא מכונה ללא כל תארי כבוד וללא ברכת המתים. הפגיעה ברורה יותר במשפט זה: "ואין יתכנה (כך נראה יש לקרוא במקום: יתכן) להוציא שם רע ודופי על שום חכם שיחלוק על ישיבת רבו' אשר היו לפנינו, כל גאוני צרפת ואשכנז, אשר לא שתו לבם לשעות בדברי שוא ולעזוב מקור חיים הלכות ואגדות לעסוק בחכמה יוגית אשר אסרו חכמים ללמד את בנו חכמה יוגית". כוונת משפט זה, שמותר להוציא שם רע ולהטיל דופי בכל חכם שהוא, יהא גדול שבגדולים, אם עזב את "מקור חיים" ועסק ב"חכמה יוגית". ברם באיגרת זו אין האשמה מפורשת, שהרמב"ם עצמו הוא מין ואפיקורוס. ייתכן כי כותבי האיגרת, שלא קראו את "המורה" במקורו היו סבורים, שהתרגום שונה מן המקור הערבי וכי היה חטא בעצם מעשה התרגום, שהרי הרמב"ם כתב את חיבורו רק ליחידים, והתרגום פתח אותו לפני רבים.

איגרת זו מהווה איפוא אישור למה שהיה ידוע, כי החרם אסר על הלימוד ב"ספר המדע" ובספר "המורה" וכן כל "חכמה יוגית", וממנה יש ללמוד, כי הראציונאליסטים שאינם מאמינים בפשטותן של המקראות בענין הנסים, כגון "פתיחת פי האתון", ואינם מאמינים באגדות התלמוד כפשוטן בענין השכר והעונש בעולם הבא ("סעודת לויתן") הוכרוזו כמינים ואפיקורסים. על כך אנו שומעים גם מן האיגרת של ר' אשר בר' גרשום אל רבני צרפת. הוא מתריס וטוען נגדם: "קראתם אותנו מינים וכופרים באל ובתורתו", "הזהרתם להתעסק במלאכת הרפואה, בחכמת הפילוסופיה וספר המדע וספר מורה הנבוכים וקראתם אותם חכמה יוגית". אמנם קשה להניח שהחרם אסר "להתעסק במלאכת הרפואה". אפשר שהחרם כלל רק איסור ללמוד מספרים את "חכמת הרפואה". הבעיה של "חכמת הרפואה" נידונה בזמן החרם של הרשב"א והיא הוצאה מכלל איסור: "והוצאנו מכלל גזרתנו חכמת הרפואות, אף על פי שהיא לקוחה מן הטבע, לפי שהתורה נתנה רשות לרופא לרפאות"³².

29 ראה הע' 9.

30 פורסמה ברובה ע"י דינור, ראה הע' 1, וראה דינור, שם עמ' 267, הע' 29; וראה שצמילר, מוקרים, עמ' 130–131.

31 ראה שצמילר, ציון, עמ' 129.

32 ראה שר"ת הרשב"א, ח"א, בני ברק תשי"ח (מהד' צילום), סי' תט"ו.

באיגרתו של ר' אשר ישנם פרטים נוספים: "הזהרתם בגזרתכם לקרוא בתורה בנביאים ובכתובים ובתלמוד לבד בפירושי רב' שלמה ז"ל" (רש"י), "עוד עשיתם, יצאתם שלשים וששה במספר ועפרתם בעפר, יצאתם יצוא וסקול וקלל אותו (כלומר את הרמב"ם) ואת הזקן החכם החסיד הענו ר' דוד בר' יוסף קמחי". מכאן משתמע שבחרם הוזכר שמו של הרד"ק בתור מנוודה, והיו שם דברי גנאי נגד הרמב"ם³³. על הפגיעה ברמב"ם קבל גם הרמב"ן באיגרתו אל חכמי צרפת: "פערתם פה לבלי חק והעתרתם בדברים הנשמעים למרחוק, באמרכם על הגאון: 'יש לנו גדול ממנו שנעשה צדוקי'"³⁴.

כבר העירו שהחרם של רבני צרפת היה ללא הגבלת זמן ומקום³⁵. הם לקחו איפוא לעצמם סמכות לא רק לגבי קהילותיהם הם, אלא כלפי כל העולם היהודי, ודאי על יסוד הכלל שבענייני אמונה ודת "כל ישראל ערבים זה לזה". את נוסח החרם שלחו לפרובאנס, וגם לספרד. על כל פנים שלחו לשם אגרות בהן הודיעו על חרמם³⁶. על סמכות זו שלקחו לעצמם התריס בחריפות ר' אשר בר' גרשום: "אתם ברשותכם לגזור על קהילותיכם כרצונכם, אבל מי שם אותכם שרים ושופטים על קהילות רבות וקדושות, לגזור עלינו שלא מדעתינו"³⁷. אותה טרונגיה הושמעה גם על ידי הרמב"ן. אמנם הוא מבין לרוחם ביחס לפרובאנס: "אולי ראיתם צורך שעתם ולהניח מקום לשלום דברתם מהר", אולם הוא טוען נגדם: "למה כללתם אותנו עמהם להכניס ארצנו בגזרת החרם והאלה, מה לנו ולהם, וגבול נתן ה' בינינו וביניהם, ואחרי שאין במקומינו מחלקת ולא שוד ושבר בגבולנו אין אחריות חרמכם עלינו"³⁸.

ג

במחצית השניה של שנות השמונים, כשפרץ מחדש הפולמוס על ספרי הרמב"ם, סיפר, כידוע, ר' הלל בר' שמואל מוירונה שחכמי צרפת "החליטו גזירתם לבער ס' המורה והמדע בכל אשר ימצאו שם, והחליטו גזירתם לבער ס' המורה... וכל ההוגה בהם יחרם הוא וכל רכושו", ולא הסתפקו בכך "אבל נתנו למאכולת אש לעיני השמש כל אותם הכרכים". והדבר נעשה "ברחוב עיר פריס לעיני כל העם"³⁹. הסיפור כולו הוא טגדנציוזי ויש בו פרטים נוספים שונים, כגון שאת האש לשריפת הספרים לקחו "מן הנר הגדול שהיה דולק בבית הכור הכומריא הגדולה של פריז"⁴⁰, ושבאותו מקום ממש שבו נשרפו ספרי הרמב"ם, הועלו על המוקד ספרי התלמוד ארבעים יום לאחר מכן⁴¹, וכן יש בו פרטים שונים על ר' יונה גירונדי. והנה בסיפור ישנן תמיהות ופירויות הרבה, וכבר קבע י' בער שהוא מלא דברי אגדה ו"שקרים גלויים"⁴². ב"צ דינור מרכך קצת את קביעתו של בער,

33 ראה הע' 1, ובירור תוכנה של האיגרת על ידי שצמילר, מחקרים, שם.

34 ראה האיגרת בהוצאה הביקורתית של י' פרלס: MGWJ, 9(1860), S. 187.

35 דינור, שם, עמ' 267, הע' 27; שצמילר, מחקרים, שם, עמ' 139.

36 הרמב"ן כותב באיגרתו אל רבני צרפת: "כי ראינו שלא הסכמתם עם הרב בעיקרי האמונות וצויתם לגנוז ספריו באגרות הראשונות", MGWJ, שם, עמ' 192.

37 דינור, שם, עמ' 190; שצמילר, מחקרים, עמ' 134.

38 ראה MGWJ, שם, עמ' 188–189.

39 ראה אגרות קנאות, עמ' יד, טור א; מובא על ידי דינור, שם, עמ' 196.

40 שם, וראה שם הערה בענין המלה "הכור".

41 שם, טור ב; מובא על ידי דינור, שם, עמ' 196.

42 ראה בער, שם, עמ' 485 בסוף הערה 60.

ולדעתו הסיפורים הם דברי אגדה, אולם אינם פרי "המצאה" ומשתקפת בהם הערכת בני הדור על הקשר שבין שריפת ספרי הרמב"ם ושריפת התלמוד⁴³. אין ענינו לדון בכל הסיפור, אלא בשאלה האחת: אם אכן נשרפו ספרי הרמב"ם בפאריס. לדבריו על שריפת התלמוד באותו מקום שנשרפו ספרי הרמב"ם אין לר' הלל עדות אחרת אלא זו: "וזה דבר אמת וגלוי ומפורסם לכל העמים יהודים וגויים"⁴⁴, ולאומות סיפורו על "הענינים שהיו במונטפלייר ובפריז", כלומר על המחלוקת במונטפלייר ועל עמדתם של חכמי צרפת במחלוקת ושריפת ספרי הרמב"ם בפאריס, הוא כותב שהוא שמע אותם "מפי כל בני הקהל של מונטפלייר בהיותי שם"⁴⁵. אין לנו כל אפשרות לקבוע מתי היה במונטפלייר. לכאורה היה שם בסוף שנות השלושים ולפני שריפת התלמוד בפאריס, שאילו היה שם לאחר מכן היה יכול לאמת גם את דבריו על שריפת התלמוד על יסוד מה שמע במונטפלייר. כפי הנראה לא היה בה כלל⁴⁶. בין כך ובין כך הדבר תמוה מאוד שעל ההתרחשויות במונטפלייר אינו מספר אלא זאת: "ותהי הרעה הולכת וגדלה עד ששתי הכיתות נלחמו במונטפלייר בהכח ופצועו והוצאות שם רע ולעזים מגונים וכת המורים במורה צדק נפלו בפח יקושן, כי שכרו עדי שקר נגד הכת העלובה והעידו עליהם עדיות רבות ורעות לפני שופטי הארץ והוזמו וכן נדונו בקציצת לשונות"⁴⁷ — ואינו מספר שגם במונטפלייר נשרפו ספרי הרמב"ם, שבכך נאחזו המיימוניים בלאגדוק במלחמתם נגד יריביהם. לענין זה עוד נחזור.

ברם מצד אחר יש אישור לדבריו, שחכמי צרפת "החליטו גזירתם לבער ס' המורה והמדע". באיגרתו "טרם אענה אני שוגג" כותב הרמב"ן, שחכמי צרפת "כולם הסכימו לנדות ולהחרים על כל איש אשר ידו הרים להגות בספר מורה נבוכים וספר מדע וקרנו יגדע כי גם המקיימם אחת דתו להמית עד אשר יגנוזו גניזה עולמית"⁴⁸. מסתבר כי הרמב"ן ידע על האיום של רבני אורליאן "כי לאל ידם" למסור למלכות את אלה שלא יצייתו להם, או לאיום שכמותו המשתקף באיגרתם של רבני צרפת: "כי אנו לפי טעותם מדי-להון נמטי להון"⁴⁹. על כל פנים ברור שאסרו גם להחזיק את הספרים, אף מבלי להגות בהם. באיגרתו אל הרד"ק, "יגער ה' בך השטן", שכתבה ר' יהודה אלפאכאר לפני שידע על שריפת הספרים במונטפלייר ישנו גם המשפט, שחכמי צרפת "גזרו שלא יהיה אדם רשאי ללמוד בו וללמד, הואיל ולשריפה הוא עומד"⁵⁰. יש כמובן להטיל ספק אם אמנם כתוב היה כך בחרם או בכתבים אחרים של חכמי צרפת. ברם אפילו אם גניח שסוף המשפט הוא פאראפראזה של ר' יהודה אלפאכאר למלים "עד אשר יגנוזו גניזה עולמית", שהביא הרמב"ן באיגרתו, דיה עצם המחשבה של ר' יהודה אלפאכאר, המשכיל האנטי-מיימוני,

43 ראה דינור, שם, עמ' 269, הערה 39.

44 ראה אגרות קנאות, עמ' יד, טור ב.

45 שם, עמ' 14, טור א.

46 ראה יוסף ב' סרמוניטה, ר' הלל בן שמואל בן אלעזר מוירונא ומשנתו הפילוסופית (דיסר-

טאציה), ירושלים תשכ"א, עמ' 11—17.

47 ראה הע' 39.

48 ראה MGWJ, שם, עמ' 185—186. בנוסח אחד חסרות המלים: "כי גם המקיימם אחת דתו להמית", אולם בנוסח זה השמטות רבות, וניכר שהן השמטות של המעתיק.

49 ראה דינור, שם, עמ' 191, וראה הע' 9.

50 ראה אגרות קנאות, עמ' 2, טור ב; מובא על ידי דינור, שם, עמ' 186.

שאת ספרי הרמב"ם יש לשרוף. אין זה איפוא כלל מן הנמנעות שאכן שרפו חכמי צרפת בפאריס את הטפסים המועטים שהיו בידם מן "המדע" ו"המורה", או אולי רק את "המורה". שהזעם היה גדול על הספרים האלה אנו למדים כעת מאותה האיגרת של רבני צרפת, שהתעכבנו עליה לעיל. את הנוהג של שריפת ספרים בלתי רצויים לא היו צריכים ללמוד דווקא מן האינקוויזיציה. ועידה כנסייתית שהתקיימה בפאריס בשנת 1210, שבה השתתפו גם מורי האוניברסיטה, דנה לשריפה את חיבוריו של מואשם אחד בכפירה בנצרות, וסמוך לפרוץ המחלוקת, בשנת 1225 הועלו שם על המוקד ספריו של Scotus Erigena. ואין ספק שדבר הטלת חרם על ספרים למדו מן הסביבה הנוצרית שהרי לא ידוע לנו כלל על חרמות כאלה בזמנים שלפני כן. באותה ועידה כנסייתית נאסר באיום של Excommunicatio לקיים ולהחזיק את חיבוריו של אותו מואשם David de Dinant, וכן נאסר באיום של Excommunicatio ללמד באוניברסיטה של פאריס את ספר הפיסיקה והמיתאפיסיקה של אריסטו⁵¹. גם יהודים שרפו "בעזרה של בית הכנסת" בסאראגוסה את ספרו של ר' יהודה בן יצחק אבן שבתאי כעשרים שנה לפני שהתלקחה המחלוקת⁵². אסמכתא, אמנם מאוחרת ולא מקורית, לשריפת ספרי הרמב"ם בפאריס, יש למצוא, דומני, בדברי ר' אברהם זכות: "וכבר ידעת מה שקרה ע"ז (עם זה) הספר ("המורה") וספר המדע, ששרפו אותו חכמי צרפת והחרימו כל מי שיקרא בהם"⁵³. ושמא יש לדייק בדבריו, "ששרפו אותו", כלומר את "המורה" בלבד.

ד

אשר לתגובתם של המיימוניים על החרם של רבני צרפת, ידועים דברים סתמיים בלבד. באותו קונטרס שנשלח לר' אברהם בן הרמב"ם היה העתק של "נוסח החרם אשר החרימו הרבנים חכמי עיר לונלי"⁵⁴ אולם תוכן החרם איננו ידוע. מסתבר שהחרם הוטל רק על ר' שלמה מן ההר ועל שני חבריו, ר' יונה גירונדי ור' דוד בר' שאול. הם לא העזו להטיל חרם "אדרבא" על המחרימים בצרפת, זאת למדים אנו עכשיו מאיגרתם של חכמי גרבונוה לקהילות ספרד⁵⁵. איגרת זו היא אחת האיגרות הראשונות הידועות לנו מן הפולמוס, והיא כולה מכוונת נגד רבני צרפת. לקמן אנו קוראים בה: "ושבח ותהלה לאל חיינו, כי יש לאל ידינו לשלם גמול לאוייבינו כמעשה ידיהם... אך בדרך הצנועים משכנו את ידינו, ועצמנו את עינינו מלהביט אל מעשיהם"⁵⁶. מטילי החרם

51 ראה H. Denifle, *Chartularium Universitatis Parisiensis*, Paris 1899, impression anastatique, Bruxelles 1964, p. 70; H. Rashdall, *The Universities of Europe in the Middle Ages*, New Edition, 1936, vol. I, p. 355. וראה שם עמ' 56–57 על אבילארד אשר בשנת 1121 אולץ לשרוף במו ידיו את חיבורי Tractatus de Unitate et trinitate divina על-ידי ועידה כנסייתית ב-Soissons.

52 ראה י' בער, שם, עמ' 55. וראה נ' וידר, מצודה, כרך ב (תש"ד), עמ' 122–131.

53 ראה ספר יוחסין השלם, מהד' פליפאוסקי, פפנע"מ תרפ"ה, עמ' 219, טור ב. וראה ש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ב', ירושלים תשכ"ג, עמ' 172–176. לדעתו היו "שתי שריפות" – האחת במונפלייה והשנייה בפאריס. אולם במובא על ידו אין כל ראיה כזו לאשש את דברי ר' הלל מוירונה שאכן נשרפו ספרי הרמב"ם בפאריס ארבעים יום לפני שריפת התלמוד.

54 ראה הע' 4.

55 ראה שצמילר, שם, עמ' 143–144.

56 שם, עמ' 144.

על ר' שלמה וחבריו היו הרבנים חכמי עיר לונל. מדברי ר' אברהם בן הרמב"ם יש להסיק כי חכמי נרבונה נצטרפו לחרם.⁵⁷ את מונפלייה ובדרש איננו מזכיר. אפשר כי במונפלייה לא היתה למיימוניים האפשרות להצטרף לחרם, שהרי ר' שלמה מן ההר וחבריו ר' יונה גירונדי ור' דוד בר' שאול היו ללא ספק מגדולי החכמים שבעיר.⁵⁸ ייתכן כי נרבונה — שמבחינה גיאוגרפית היא די רחוקה ממונפלייה — נצטרפה לחרם בעיקר משום הפגיעה החמורה ברד"ק שהיה כידוע מחכמי נרבונה. אמנם לפי דברי הרד"ק "החרימו ונדו כל קהלות פרובינציה"⁵⁹ וכנשק תעמולה שימש להם "הכתב" ששלח ר' שלמה אל רבני צרפת. ר' אברהם משבח את חכמי לונל על חרמם. לדעתו עשו בכך מעשה כדי "להרים מכשול מבין ישראל", והוא מהלל גם את חכמי נרבונה, כמו כן על "ששלחו כתביהם אל שאר קהילות הקודש אשר בכל ספרד", והוא מסיים את שבחיו במשפט: "ומאן חכימין רברבין למעבד הכי אלא גברי רברבי כוונתיהו"⁶⁰. דומה שהשבחים הללו לא באו אלא משום הנמקה מיוחדת של החרם, שאת מהותה אנו יכולים לשער על יסוד האגרת של חכמי לונל בה מכונה רבי שלמה מן ההר בכינוי "הרשע" והוא וחבריו מכונים "מינים ואפי" קורסים".⁶¹ את אשמת ה"מינות" שהוטחה כלפיהם הם הפכו, איפוא, לשכנגדם.

תגובה אחרת היתה משלוח איגרות מחאה חריפות אל רבני צרפת. האגרת של ר' אשר בר' גרשום היתה רק אחת האיגרות. אולם המיימוניים בנרבונה לא החשיבו את "הצרפתים" ולא ראו אותם ראויים שיכתבו להם איגרות ויכוח. הם היו בטוחים, שאם ירגעו "הצרפתים" וישלחו אליהם שלוחים או יראו להם את גדולתו של הרמב"ם, ושהאמת אתו: "אי שבקי רוחיהו ואתו לגבן תרי או תלת מנייהו או משדרי שלוחיהו, אנן מחוינן להון גבורתיה דמרן ועובדוהי וארחתיה, דתקנן כאורחיהו דרבנן קשישי קמאי וחסדי בתראי, אולי יכירו קצת ערכו... ונתקע ונדון עמהם ונראה דבר מי יקום ממנו ומהם".⁶² חלק מאותן "לשונוות" נמצאות באגרת מלונל, שנכתבה בשלב מאוחר יותר של המחלוקת: "ואמרנו נתראה פנים אל פנים עם חכמי גדולי חכמיהם ולתקוע ולדון עמהם ונראה דבר מי יקום ממנו ומהם".⁶³ עובדה זו של העתקת "לשונוות" מאגרת לאגרת היא אחד הסימנים לקשרים ההדוקים שבין המקומות. האיגרות עברו ממקום למקום ונתפרסמו ברבים. ואכן האיגרות ששלחו המיימוניים אל "הצרפתים" עירערו את בטחונם בצדקתם (בתחילה רק של חלק מהם), והחלו להרהר אם אכן לא היו נחפזים מדי בהטלת החרם.⁶⁴

57 ראה הע' 4 והע' 60.

58 על ר' שלמה ראה דינור, שם, עמ' 182. על ר' יונה גירונדי ר' A. Löwenthal, R. Jona Gerundi und sein ethischer Kommentar zu den Proverbien, Berlin 1910.

שאול ראה I. Levi, REJ, 39 (1899), p. 231—241.

59 ראה אגרות קנאות, שם, עמ' 1, טור א.

60 ראה הע' 4. יש לציין כי במהד' מרגליות אין חכמי נרבונה מוזכרים, ור' הנוסח שם.

61 ראה הע' 20.

62 ראה שצמילר, ציון, שם, עמ' 143.

63 שם, עמ' 142.

64 על כך אנו קוראים באגרת הרמב"ן אל רבני צרפת: "ועתה ראינו התורה השניה ההולכת לשמאל, ומקצת שריכם רבניכם אחריה והם כתובים (נוסח אחר: כתוהים) על הגזרה הראשונה וחוזרים בדבריה", MGWJ, שם, עמ' 193. בדומה לכך כתב הרד"ק באגרתו הראשונה לר' יהודה אלפאכאר: "כי תהלה לאל השיבו ימין כסלותם אחור חשובי רבני צרפת", אגרות קנאות, עמ' 1, טור 1.

כמובא לעיל מדברי ר' אברהם, נשלחו "כתבים" לקהילות ספרד, ומהם נשתמרה האיגרת מגרבונה, בה יש רק דברי לעג על רבני צרפת. תוכנן של האיגרות האחרות, ידוע רק ממעשים ומאיגרות שנכתבו בספרד, בהן הואשמו ר' שלמה מן ההר ושני חבריו-תלמידיו, ר' יונה גירונדי ור' דוד בר' שאול, שהם ביזו את הרמב"ם וגרמו לחרמם של הצרפתים.⁶⁵

ה

ההתרחשויות שתוארו עד כה אירעו לפני אב תתקצ"ב (1232). באותו חודש הטילו, כידוע, המיימוניים בסאראגוסה את החרם על ר' שלמה מן ההר ועל "תלמידיו דוד ויונה" ופנו אל יתר קהילות אראגון שיעשו כמותם.⁶⁶ ואכן נשתמרו הודעות של מספר קהילות באראגון על הצטרפותן לחרם.⁶⁷ מאיגרתו של החצרן הרופא בחיי בר' משה אלקונסטאני-טיני⁶⁸, שהיה היוזם העיקרי לחרם, נראה שבידיו לא היה נוסח החרם של רבני צרפת, כי הוא מסתמך רק על אשר "כתבו אלינו מחכמי פרובינצה"⁶⁹. אין הוא מזכיר את הרד"ק כמי שהביא את "הכתבים". לפי זה קבע "בער, כנראה, שהרד"ק יצא מביתו כחצי שנה לאחר מכן, ומטרת נסיעתו היתה טולידו.⁷⁰ ברם יש מקום להרהר על קביעה זו. ר' שלמה מן ההר באיגרתו, ששלחה, כפי שנראה להלן, לברצלונה אל ר' שמואל בר' יצחק, והיא הועתקה ונשלחה גם אל הרמב"ן, כותב בין השאר על "בעל הזקן היוצא בגלילותיכם"⁷¹. הרמב"ן במכתבו לקהילות אראגון, נאבארה וקאשטיליה, מדבר על "עובדי דרך עלינו ובידם כתבי חלקות, מגנבים הלבבות, ומחניפים המחשבות"⁷², הרי שמביאי "הכתבים" עברו בקהילות ועשו תעמולה לחרם, ומכתבים אלה נכתבו ללא ספק זמן ניכר לפני שהרד"ק הגיע לאוויילה שבקרבת טולידו. מאיגרתו של הרד"ק שנכתבה באוויילה אל ר' יהודה אלפאכאר, משתמע ברורות, שעד שהגיע לאוויילה שהה זמן לא קצר בספרד, שהרי הוא כותב שמגרבונה נשלחו אליו "ספרים", ובהם הודיעו לו, "כי תהלה לאל השיבו ימין כסלותם אחור חשובי רבני צרפת"⁷³, ולא עוד אלא שהוא כותב בה: "ואנכי זקן וישיש וכחי תשש, קמתי כגבור איש מלחמות יעיר קנאה והחרימו ונדו כל קהלות פרו-בינצה וקטלוניה ואראגון"⁷⁴. לפי זה היה הוא מנהל התעמולה, גם בקאטאלוניה ואראגון. אגב אורחא, הוא מגזים בהצלחתו, כי גירונה בודאי לא הצטרפה לחרם, וספק הדבר לגבי ברצלונה, כפי שנראה להלן. מסתבר איפוא כי "בעל הזקן", ואלה ש"בידם כתבי חלקות", היו הרד"ק ובני לווייתו. אחד מהם היה יוסף בן אחותו של הרד"ק. ומסתבר שהרד"ק הוא

65 ראה למשל, באיגרת מסאראגוסה אל קהילות אראגון, אגרות קנאות, שם, עמ' 5 טור א, והאיגרת של בחיי אלקונסטאניני, שם, עמ' ו, טור ב.

66 שם, עמ' ה, טור ב — עמ' 5, טור ב.

67 ראה ההודעות של קהילות וואסקה, מונטשו (Monzon), קלעה (Calatayud) ולרידה (Lerida), שם, עמ' 5, טור ב — עמ' ו, טור א; האיגרת מסאראגוסה וההודעות של הקהילות הובאו על-ידי דינור, שם, עמ' 199—202.

68 שם, עמ' ו, טור ב; דינור, שם, עמ' 198—199.

69 שם, שם.

70 ראה בער, שם, עמ' 62.

71 ראה הע' 8.

72 ראה אגרות קנאות, שם, עמ' ה, טור א.

73 ראה הע' 64.

74 שם.

ה"קדיש ועיר" (כלומר, שליח) שהמיימוניים בלונגיל כותבים עליו, שעל ידו שלחו "לכל בני גלילות קטלונגיה וממשלת אראגון ומלכות נבארה וממשלות קשטילא... להימנות עמנו... לבל ימצאו הרשעים ההם, ידיהם ורגליהם בכל גבול ישראל"⁷⁵. יש לציין כי החרם בסאראגוסה הוטל תוך הסתייגות מה: "אם הם שלחו יד לשונם או ישלחו על הרב הנוזר (הרמב"ם) עד שישובו מדרכם הרעה"⁷⁶. אין הטלת אשמה, כאמור לעיל, במוחרמים שהם הטילו חרם על "כל הקורא בספר המדע ומורה נבוכים וכל הלומד שום חכמה מחכמות חיצוניות", אלא על שגרמו שחכמי צרפת יעשו זאת.

1

כשהחל "בעל הזקן", הרד"ק, בתעמולתו בקהילות ספרד כתב ר' שלמה את איגרתו שעל תוכנה העיקרי כבר התעכבנו⁷⁷. על כך קיבל איגרת עידוד והיא ללא חתימה⁷⁸. מי היה הנמען — אם היה זה הרמב"ן, כפי שרשם המעתיק בראש האיגרת, או חכם אחר ושמו ר' שמואל בר' יצחק, כפי שכתוב בכתובת בתוך האיגרת עצמה⁷⁹ — זוהי שאלה שקשה לענות עליה בוודאות. אמנם מבחינת הענין אין לכך חשיבות מרובה אלא זאת, שאם אכן נשלחה לר' שמואל בר' יצחק, ולפי ההשערה המתקבלת על הדעת הוא ר' שמואל הסרדי בעל "ספר התרומות" שישב בברצלונה, ניתן ללמוד מתשובתו כי קהילת ברצלונה לא נצטרפה לחרם. ג' שלום מניח שהאיגרת נשלחה אל הרמב"ן, וממילא גם התשובה היא שלו. אשר לאיגרת הוא מבסס את דעתו על כך שבסיומה מתבקש הנמען: "ועל כן אדוני וחבורתו הקדומה תנו לב לחקור את זאת". ג' שלום מעיר בצדק שבמקום "הקדומה" צריך להיות "הקדושה" — ולדעתו אין חבורה זו אלא חבורת המקובלים של הרמב"ן⁸⁰. ברם העיר לי י' בער, כי מן הכינוי "הקדושה" אין להסיק זאת, שהרי הרמב"ן פונה אל רבני צרפת בכינוי "ועדתכם הקדושה", והם לא היו מקובלים⁸¹. על התשובה כותב שלום: "תוכן האיגרת הולם יפה מאד את הרמב"ן"⁸². על יסוד המשפט שבתשובה: "ואמנם בהגיע לידי אגרתם ראיתיה מקטרת מר קנה וקדה... וכאשר תבחן ל י ו ד ע י - חן", מסיק שלום שהמשיב הניח שגם ר' שלמה הוא מ"יודעי חן"⁸³. מסקנתו היא שכאן היה מאבק בין "יודעי חן" לבין ראציונאליסטים⁸⁴. ואנחנו רשאים להוסיף, כי במשפט שהבאנו מתבטא הניגוד בין יחס המקובלים אל האגדות לבין יחסם של הראציונאליסטים-האליגוריסטים אליהם, אעפ"י שתוכנה של האיגרת של ר' שלמה הוא פשוט למדי ואין צורך כלל להיות מ"יודעי חן", כדי להבין מדוע החל במאבקו. ברם מיהו ר' שמואל בר יצחק זה הנוזר בתוך האיגרת, וכיצד קרה הדבר שמכתב שנשלח לרמב"ן יש בתוכו פנייה למישהו אחר — על כך אין לשלום תשובה. על כל פנים הוא דוחה את הדעה שהוא ר'

75 ראה הע' 20.

76 ראה הע' 65, באיגרתו של בחיי אלקונסטאנטיני, וראה הע' 66, 67.

77 ראה לעיל עמ' 29—31.

78 ראה ישרון, שם, עמ' 102—103.

79 שם, עמ' 98.

80 ראה ג' שלום, ראשית הקבלה, ירושלים תש"ח, עמ' 239. וראה ספרו Ursprung etc., S. 326.

81 ראה MGWJ, שם, עמ' 185.

82 שם, שם.

83 שם, עמ' 134, הע' 3. וכן Ursprung etc., S. 360, n. 3.

84 ראה Ursprung, עמ' 358.

שמואל הסרדי, בעל "ספר התרומות", אולם איננו נותן טעם לדחייתו⁸⁵. אנחנו יכולים רק לשער, שנימוקו הוא שר' שמואל אינו ידוע כמי שעסק בקבלה. אכן, אשר לתשובת הנמען אין ספק שצדק שלום. לא רק תוכנה הולם את הרמב"ן, אלא גם אותו ביטוי "כאשר תבחן לידועי חן" נמצא באיגרת "טרם אענה אני שוגג": "וסודם כאשר יבחן ינעם לידועי חן"⁸⁶. ברם, אשר לאיגרתו של ר' שלמה, חידה היא כיצד ציין המעתיק כתובת אחרת מזו שבאיגרת גופה. שמא מותר לשער שלפני המעתיק היו שתי איגרות בעלות תוכן זהה, האחת אל ר' שמואל בר' יצחק והשנייה אל הרמב"ן, ולא מצא לנחוץ להעתיק את שתיהן, ובחר באחת מהן, ועם זאת ציין כי נשלחה לרמב"ן. גם נוסח הכתובת של המעתיק: "טופס הכתב אשר שלח החכם הגדול ר' שלמה בר אברהם ז"ל והעתיק תלמידו ר' דוד בר שאול ז"ל להרמב"ן על המחלוקת אשר בינם ובין חכמי בדרש"⁸⁷ — מעורר שאלה. האיגרת התומה על ידי שניהם, כלומר היא נכתבה על ידי שניהם, ומדוע ציין שר' דוד העתיק אותה? אין זאת שהאחת היתה כתובה בידו של ר' שלמה, והשנייה הועתקה על ידי ר' דוד.

והנה, אשר לר' שמואל בר יצחק — אין כמעט ספק שהוא בעל "ספר התרומות". אם אין ראייה מן המילים "החבורה הקדושה" לכוונתו של ר' שלמה לפנות לחבורת מקובלים דווקא, ולא ידוע כלל ר' שמואל בר יצחק אחר — אין אחיזה של ממש לספקו של ג' שלום בנידון. דומני שלא הושם לב לדבר, כי ר' שלמה ממונפלייה היה כנראה בן ברצלונה או ישב שם זמן מסוים, שהרי הרמב"ן כותב אל רבני צרפת ביחס אליו: "ואל חברי הרב החסיד רבי שלמה מברצלונה שלומכם כנהר הטו"⁸⁸. ר' שמואל הסרדי היה ברצלונה, היה עשיר⁸⁹ והחזיק ישיבה. זאת למדים אנו מתשובות הרמב"ן אליו: "והנני מעמידך על דעתנו שנתבקש בישיבתך"⁹⁰. מכאן גם זאת, שהשאלות נשאלו בשם "הישיבה". על-כן יכול היה ר' שלמה לכתוב לו בפתיחת איגרתו: "זכרנו ימים מקדם בהתעלסנו באהבתך והתפארנו במעלתך", כשם שזאת יכול היה לכתוב לרמב"ן, שהרי אחד ממוריו של הרמב"ן היה ר' יהודה בר' יקר שהיה אחד הדיינים בברצלונה⁹¹. אשר למונח "חבורת הקדושה", אפשר כאמור שהכוונה לחוג לומדי תורה סתם, ולא דווקא חכמת הנסתר, ור' שלמה מן ההר היה יכול להתכוון גם לחוגו של הרמב"ן, וגם לאנשי הישיבה של בעל "ספר התרומות". אמנם התשובה היא של הרמב"ן. לפי זה ראוי לציין:

א. הערצתו של הרמב"ן כלפי הרמב"ם לא היתה רק כלפי חוץ ולמראית עין. בעוד שר' שלמה מן ההר מכנה את הרמב"ם בתואר "הרב הגדול" מכנהו הרמב"ן בתשובתו בכינוי "משיח ה'", בדומה למשכילים של הואסקה, מונתשון וקלעתאיד שהצטרפו לחרם

85 ראשית הקבלה, הנ"ל, עמ' 239.

86 ראה MGWJ, שם, עמ' 191, וכבר העיר על-כך שלום, ראה הע' 83.

87 ראה הע' 77.

88 ראה MGWJ, שם, עמ' 194. אמנם ראה שם הערה 12 של המהדיר, כי המלה "מברצלונה" היא כנראה תוספת המעתיק. ברם, בכל זאת שאלה היא, מדוע הוסיף המעתיק את המלה הזאת?

89 ראה ש' אסף, ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ"ה, עמ' 53–54, ודיונו על יסוד תעודות אצל Millas Vallicrosa, Documents hebraics de Jueus Catalans, Barcelona 1927.

90 אסף, שם, עמ' 66. וכן שם, עמ' 54, הע' 2, בענין הכתובת "הקדש ר' שמואל הסרדי".

91 ראה בער, שם, עמ' 484, הע' 50, על יסוד תעודה אצל Millas, שם, סי' א, משנת 1215; וראה דינור, שם, כרך ב, ספר ג, עמ' 250.

על ר' שלמה מן ההר וחבריו ("ומאשר התנצלת כי לא שלחת יד במשיח ה' היטבת"). אך הוא מתפלמס נגדו בפרושו לתורה.

ב. כדי שקהילתו הוא לא תתן את ידה לחרם על ר' שלמה וחבריו, כינס את "נכבדי עירנו, חכמינו וזקנינו" והרצה (כך כנראה המובן של "והריצותי אותה") לפניהם על הענין, והאיגרת הוקראה לפניהם. כן כינס את "יתר ההמון" וקרא את האיגרת בפניהם והסבירה. אולם הוא לא הבטיח לר' שלמה שיעשה למענו בנוסף על כך. אגב אורח, מאלפת ההפרדה בין "הנכבדים" לבין "יתר ההמון".

ג. בזמן שכתב את תשובתו כבר היתה לו עמדה ברורה בפרשת המחלוקת. חשד המינות שהוטל בחכמי פרובאנס המיימוניים הוא מוגזם, לדעתו, ואין מקום לחרמות נגדם: "חלילה, חלילה, כי כל העדה קדושים, חכמים וישישים, ואולי הקולות ההם יוציאו אנשים, שועלים קטנים מוציאי דבה על הראשים". הרמב"ן ראה איפוא שבקהילות יש מתיחות בין "ההמון" לבין "הראשים", וייתכן ש"שועלים קטנים" מעמידים פנים שכאילו הם חרדים למסורת אבות ולמעשה הם "מוציאי דיבה", ומגוימים בהאשמותיהם. "ועל כן יש לכל חכם ונבר לזרות תחלה ולהבר ולא יאמין לכל דבר". מאידך ברור לו שלא הכל כשורה ויש צורך בתיקון המצב, אולם דבר זה אין לעשותו בדרך של מלחמה, אלא בשובה ובנחת: "לכן אדוני אם קנא קנאת לכבוד תורתנו מקום השלום אל תנח", "וקבל חבריך והם יקבלוך, כי מלכי חסד אתם, ומכור הצדק חצבתם".

ז

כשבא הרד"ק לאווילה בקאסטיליה, כתב באיגרתו לטולידו אל ר' יהודה אלפאכאר, כי "החרמנו ונדו (את ר' שלמה מן ההר ושני חבריו) כל קהילות פרובינצה וקטלוניה וארגון"⁹². אפשר שנכונים דבריו ביחס לקהילות פרובאנס, וארגון, אם גם בארגון ידוע לנו רק על החרם המותנה והמסוייג של סאראגוסה ושל עוד ארבע קהילות⁹³. אולם אשר לקאטאלוניה נראים דבריו כמוגזמים. אמנם בער נוטה לקבל את דבריו כנכונים ועל-כן הוא מניח "שקהילות קאטאלוניה הצטרפו אף הן ברובן לדברי החרם", והוא מאשש את הנחתו בכך שמשפחת בני ששת החצרנים היתה המכרעת בארץ זו⁹⁴. אולם על הנחתו זו יש מקום להרהר, שהרי אין ספק כי גירונה, קהילתו של הרמב"ן, לא הצטרפה לחרם, וזאת ניתן ללמוד ממכתב התשובה של הרמב"ן אל ר' שלמה מן ההר⁹⁵. אשר לברצלונה אפשר שלא נטעה אם נאמר שאף היא לא נתנה את ידה לחרם, שהרי קשה להניח שלר' שמואל הסרדי, (שהיה עשיר ומחזיק ישיבה, והיה חברו של הרמב"ן), לא היתה כל השפעה בעיר. ראייה לעמדה של ברצלונה אנו מוצאים באיגרתם של בני חסדאי הברצלונים אל "רבותינו בני ציון, קדושי עליון אשר בנאבארה וארגון, קסטיליה וליון", שנכתבה אם לאחר סיום מסעו של הרד"ק בספרד ואם קרוב לסיומו. בני חסדאי כותבים באיגרתם כדלקמן: "ואנחנו זה ימים... נשאנו חרפתם, היינו עמהם מן הנעלבים ואינם עולכים, מן השומעים ואינם משיבים, כי אמרנו אולי יכנע לבבם... קוינו ארוכת מחלתם ואין ישועה". ומדבריהם ניכר

92 ראה הע' 59.

93 ראה הע' 65, 67.

94 ראה בער, שם, עמ' 61.

95 ראה לעיל.

כי המשכילים המיימוניים בברצלוניה היו במצב של נרדפים: "מעצמנו למדנו... כי כל בית ישראל ישנו מכוסנו... ומשלו אלינו, ובכל מקום יקומו שועלים קטנים על ימינו ויעמדו עלינו לשטנונו"⁹⁶. הם לא היו יכולים לכתוב זאת אילו הוטל חרם בקהילתם נגד ר' שלמה מן ההר וחבריו. וקרוב להניח שגם הקהילות הקטנות שבסביבתן אף הן לא נתנו ידן לחרם.

אשר לקאסטיליה — כאן ודאי לא האירה ההצלחה את פניה לרד"ק. על אף מאמצי הרבים נחל בטולידו כישלון חרוץ⁹⁷. על הישגיו ביתר קהילות קאסטיליה אנו רשאים להסיק מדבריו של ר' יוסף בר' טדרוס הלוי באיגרתו אל "קהלות קדש אשר בגלילות פרובינצא", ושנכתבה אף היא בשלב מאוחר של המחלוקת. ר' יוסף מתנצל לפני הנמענים על התערבותו בעניין המחלוקת ועל שמצא לנחוץ לכתוב את איגרתו, "שלא יאמרו כי נדרשתי ללא שאלוני ונמצאתי ללא בקשוני". תשובתו על כך היא: "שקצת החכמים אשר בגלילותיכם (כלומר בפרובאנס), בראותם כי קצת שכנינו חשפו על הרב הנזכר (כלומר: על ר' שלמה מן ההר) זרוע וזנוג, כתבו בדברי תוכחות על אשר לא מחיתי ובידי למחות"⁹⁸. מכאן איפוא שרק מקצת מן הקהילות ("קצת שכנינו") הצטרפו לחרם. ובעצם אין לדעת אם הכוונה רק לקהילות בקאסטיליה או גם לקהילות באראגון ובקאטאלוניה. בקהילתו הוא, שכפי הנראה היתה אחת הקהילות החשובות בקאסטיליה⁹⁹, אמנם אסף הרד"ק חתימות על חרם, ולא דווקא של משכילים אלא של פשוטי העם, אולם בהשפעתו של כותב האיגרת גורש הרד"ק מן העיר בתור מנוחה על ידי "רבותינו הצרפתים". ועוד זאת, אילו היתה הצלחתו של הרד"ק מרובה בקאטאלוניה, באראגון ובקהילות שעבר בהן בקאסטיליה עד שהגיע לאוּוּלֵה — כיצד יכלו בית חסדאי להגזים ולומר, כי רק "הקהל הקדוש קהל בורגוס... חמלו עליהם וסרו לשאול לשלום אליהם"¹⁰⁰, אל המיימוניים בלאנגדוק?

המסקנה הנובעת מן האמור, כי חלק ניכר של קהילות ספרד נמנעו מלהתערב במחלוקת, ומסעו של הרד"ק בספרד נסתיים בעצם בכישלון. מכאן מובנת בקשתו של הרד"ק מאת ר' יהודה אלפאכאר באיגרתו האחרונה אליו, כשהיה בבורגוס או לאחר שיצא ממנה: "אל תלחם עמי בעבורי, ועתה חוסו לכבוד שמים ולכבוד ישראל וקללו והחרימו אותם"¹⁰¹. התנגדותה של טולידו היא שהכשילה את מסעו. על אכזבתם של המיימוניים בלאנגדוק מהישגיו של הרד"ק, כתוצאה מאי-הצטרפותה של טולידו לחרם, אנו קוראים באיגרתם של חכמי לונגל: "וקוֹינו שמוע שמועה טובה מפי מִבְּשֵׁר מִשְׁמִיעַ יְשׁוּעָה, וְהִנֵּה קוֹל רֵעַם שְׂרִים וְתִרְעוּעָה קוֹל עִיר וּבִהְלָה בְּאוֹ מִצְפּוֹן טִלְטוּלָא הָעִיר הַגְּדוּלָה, חֲשַׁבְנוּהָ עִיר וְאִם בִּישְׂרָאֵל לְתוֹרָה וּלְהִלְכָה וּלְתַבּוּנָה וּלְדַעַת לְכָל מְלָאכָה, וְהִנֵּה כִמְעֻט נִהְפְּכָה, כִּי הִיוּ שְׂרִיָּה מְאִיר וְיְהוּדָה (הַכוּוֹנָה לְר') מְאִיר הַלּוֹי אֲבוּלְעָפִיָּה וְלִר' יְהוּדָה אֲלִפְאֲכָאֵר) מְשִׁיגִי גְבוּל

96 ראה ישרון, שם, עמ' 54.

97 מחליפת המכתבים שבין הרד"ק לבין ר' יהודה אלפאכאר ברור כי הם לא נפגשו, והרד"ק לא בא לטולידו אף על פי שזו היתה מחוז חפצו.

98 ישרון, שם, עמ' 40—41.

99 שם, עמ' 40, 45. וכבר העיר דינור שהדעה שקהילה זו היא טולידו אינה נראית לו, ראה, דינור, שם, ספר ד', עמ' 269, הע' 35.

100 שם, עמ' 53.

101 ראה אגרות קנאות, שם, עמ' 4, טור א.

התורה והתעודה ויניאו את לב הסגנים והחורים מבוא לעזרת ה' בגבורים, ואף כי יצאו לעזור רשעים גמורים" ¹⁰². אמנם אין לדעת אם "הסגנים והחורים" הללו, הם אלה שבטו-לדו גופה, או שהם גם מקהילות אחרות.

כבר העיר ב"צ דינור, שהרמב"ן ור' מאיר הלוי, "טרחו להכשיל את מסעו של הרד"ק", וכי "האיש הפעיל והיוזם הוא הרמב"ן" ¹⁰³. דומני איפוא שיש להוסיף שאכן הרמב"ן הצליח בכך. בתחילת מסעו של הרד"ק, כשהגיע לקאטאלוניה, כתב הרמב"ן אל "נשיאי ארגון, אצילי נבארה ושרי קשטיליא" את איגרתו המתחילה במילים "בפשע ארץ" והידועה בשם "האיגרת הקצרה", בה דרש שלא יצייתו "לדברי בעל המחלוקת", כלומר הרד"ק, לפני שישמעו את דברי הצד שכנגדו והציע בירור משפטי: "ושתי הכתות המכחישות זו את זו תביאו בית דינכם יחד" ¹⁰⁴. הוא נתן אמון מלא בדברי האיגרת שקיבל מאת ר' שלמה מן ההר, ועל כן טען באיגרתו זאת: "ואם רבני צרפת... דברו על השמש בחצי השמים, לכסותו תחת כנפים, וירח המזהיר צו לסתום ובעד ככבים לחתום (כלומר דברו ברמב"ם ואסרו את קריאת ספריו) אין על הרב המגיש דינו לפניכם חטאת" ¹⁰⁵. יש אפוא להניח כי הרמב"ן צרף לאיגרתו גם העתק האיגרת של ר' שלמה מן ההר אליו. ודומה, כי לא נטעה אם נאמר כי התנאי שבחרם סאראגוסה, "אם הם שלחו יד לשונם", הוא תוצאה של איגרת זו של הרמב"ן. באותו זמן שלח הרמב"ן לטולידו איגרת, שלא נשתמרה, אל ר' מאיר בן טדרוס הלוי אבולעפיה. מתשובתו של מאיר הלוי משתמע, כי הרמב"ן ביקש ממנו "להיותנו באגודה אחת עם רבותינו הצרפתים, כאשר הסכימו בו לכבוד אלהים ולגדור גדר בעמנו הפרוץ... לבלתי הגות בספר מורה הנבוכים" ¹⁰⁶. אמנם ר' מאיר הלוי לא נענה להצעתו זאת, אבל הבטיח לו לעמוד לצידו של ר' שלמה מן ההר, שהרי כך הוא כותב: "ותיראו פן ישמעו הארץ הלזו (כלומר קהילות ספרד) אל דברי הזיפים לתת הרב לחרם ותלמידיו לגידופים, חלילה להם מעשות כדבר הזה" ¹⁰⁷. אמנם אין אנו יודעים על פעילותו, ברם ראינו לעיל במובאה מאיגרתם של המיימוניים מלוניל, כי שמו נזכר יחד עם שמו של ר' יהודה אלאפאכאר, בתור אלה שהניאו את "לב הסגנים והחורים", מלהחרים את ר' שלמה מן ההר ותבריו ¹⁰⁸.

קרוב להניח שהשפיעו רבות גם שיריו של ר' משולם בן שלמה דאפיארה, שהיה בן גירונה ואחד מן "החבורה הקדושה" של הרמב"ן. בצדק העיר ח' שירמן, ש"תרומתו של משולם לויכוח זה עולה מצד התוכן ומצד הצורה על כל אותם עשרות המכתבים השקולים והחרוזים שיצאו מתחת ידיהם של בעלי הריב" ¹⁰⁹. בשיריו היה המשורר חריף ביותר בהתקפותיו נגד "המורה" שבו ראה גורם לכפירה בכל אמונת ישראל:

102 ראה הע' 20.

103 דינור שם, עמ' 268, הע' 33.

104 ראה אגרות קנאות, שם, עמ' ה, טור ב.

105 שם, טור א.

106 שם, עמ' 6, טור ב.

107 שם.

108 ראה לעיל הע' 102.

109 ראה ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, כרך ב, 1956, עמ' 296. וראה דבריו של ג' שלום על אופיה של שירת משולם בספרו Ursprung etc., עמ' 362.

מורה נבכים החרש פיה בלום, הן הדברים לא שמענום עד היום
ישאי עונם אמרים כי הכתב משל והנביא אשר אתו חלום.¹¹⁰

הדעה כי "הנסים" הם "טבעיים" הורסת את האמונה:

מורה נבכים לנבואות עמה מדון ומלחמה בה יתגרו
חדש אמרים ספרה לא נכתבו בהם בהגדות ולא נזכרו
ומרחקים האות והמופת ואל מטבע פליאות יוצרם תארו
איה נתקו חבלי אמונתי ואיה קשרי ספרי לא ביד התרו
אבן יקרה לקחו מן החלי כמעט ואבני החלי נפגרו.¹¹¹

הוא יוצא בקריאת תגר על דברש:

עורה עמי על עם חרמי, עורי צרפת לבשי שריון
בבדרש העיר חמה נבעיר ובמקצתם קר פדיון
אז יתברר לב עם סורר אז יאמן תחזיון.¹¹²

הוא הצדיק את החרם של רבני צרפת:

מה תעשה פתר ומי מאון צרפת וחרבותם לה חדרו.¹¹³

הגן על עמדתו של ר' שלמה מן ההר:

לולי שלמה הנביר הנביר ברית כמעט שכחי לב ברית הפרו.¹¹⁴....

וקורא לקחת דוגמא ממנו:

עלה ההר ראה קדש וטהר בגי תורה ומכל חטא מנקים
לאברהם כפיר ישאי ויגהם ותלמידיו לשם מצוה בדוקים
ולנקמה חגורי אף וחמה וסוף דבר לשם האל עסוקים
ובן נחמן לעזרתם מזמן ולהם עז ספריו מעניקים.¹¹⁵

110 ראה ח' בראדי, שירי משלם בן שלמה דאפיאירה, ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ד (תרנ"ז), עמ' ל"ט, ס' ט"ו.

111 שם, ס' מד, עמ' ק.

112 שם, ס' יב, עמ' לד.

113 שם, ח' מד, עמ' קג.

114 שם, עמ' קד.

115 שם, ס' מ, עמ' צא. "הכפיר" הוא ר' שלמה בן אברהם מן ההר. הדימוי הזה לקוח ללא ספק מדברי הרמב"ן לרבני צרפת: "עד אשר אימת הרב (ר' שלמה) עליהם ככפיר ינהם". ראה MGWJ, 9 (1860), S. 195. בשיר זה ההתקפה נגד "המורה" היא כבר מתונה: כפי שיש לראות מן הבתים האלה: "שמע דברי אנוש חפץ במורה, ואם רבו בעיניו הנזקים, ברתקות אמונה בו חזקות ובמקומות חבלינו נתוקים" שם, עמ' צ. אפשר שהשפיעו על המשורר דבריו של ר' מאיר הלוי אבולעפיה, באיגרתו אל הרמב"ן: "ואני כבוא ספר הזה אלי... ואראה והנה יונקתו מחוק[ת] שרשי הדת ומסעפת פארותיה, מחזקת בדקי יסודותיה והורסת גדרותיה", אגרות קנאות, שם, עמ' 6, טור ב. ואגב אורח באותו שיר אנו קוראים גם את הבתים האלה: "ומי יאשים אשר יגביל ויגשים / וחכמי לב בגשמות מחזיקים / והגדות עלי שעור מעידות / ולגשמות ראה מפסוקים", שם, עמ' צא. מכאן אישור למה שאמרנו לעיל, כי המיימוניים יצאו בהתקפה נגדית נגד ר' שלמה מן ההר ותומכיו, וטענו נגדם שהם

אמנם לבסוף התחרט המשורר והתנצל על התקפותיו נגד "המורה", וזאת כנראה בהשפעת עמדתו המתונה של הרמב"ן, ועם זאת המליץ כרמב"ן, שלא להגות בו ¹¹⁶. הפאטוס שבו כתובים שירים אלה מעיד כי הם לא נכתבו בשביל חוג צר של קרובים לדעה שבגירונה, אלא כנשק מלחמתי, ומן הסתם נפוצו בקהילות רבות אחרות, כשם שהאיגרות עברו ממקום למקום.

ח

אשר לאיגרתו של הרמב"ן אל רבני צרפת (המתחילה במלים "טרם אענה אני שוגג", והידועה בשם "האיגרת הארוכה", ובה דרש שהמחנות היריבים ישלימו ביניהם על ידי מוצא של פשרה שהציע), יש לומר, שאם אמנם בזמן שכתב אותה כבר ידע שיש מן המחירמים המתחרטים על חרמם ¹¹⁷, הרי בהשפעתה בוטל החרם על-ידי כולם או לפחות על-ידי רובם.

על ביטול החרם בהשפעתו של הרמב"ן ידע ר' אברהם זכות. בהמשך דבריו שהובאו לעיל — על שריפת המורה על ידי "חכמי צרפת", וש"החרימו כל מי שיקרא בהם", הוא כותב: "עד שהרמב"ן הליץ עליו וביקש שיתירו את החרם" ¹¹⁸. משום מה התעלמו החוקרים מדבריו. והנה הם מוצאים את אישורם בדברי האיגרת של המיימוניים בלונדל: "וכראותם אגרותינו ואגרות רוב קהילתנו ואגרות החסיד החכם הגדול עם קדשים נאמן הרב רבנא משה ברבי נחמן זצ"ל, בושו ממעשיהם ונתחרטו על חרם גזרותיהן, וחלו את פנינו להעביר את אשמותם ואת כל פשעיהם לכל חטאתם ולמחול את עון האיש הרשע ואת חטאתו, כי לטובה היתה כונתו" ¹¹⁹. ואין כל ספק שהמכוון הוא לאיגרת "טרם אענה אני שוגג" ודומה שמותר לומר, כי החרם בוטל בפומביות תוך דיון והחלטה. בהתאם לדרישת הרמב"ן: "השמתא במנין אחר תבטל" ¹²⁰.

ברם המיימוניים לא נענו למשאלתו באותה האיגרת שהיתה מופנית אליהם, ויש להניח שכתב להם ישירות עליה. באיגרתו אל רבני צרפת הוא ביקש מהם כדלקמן: "ואל חברי הרב החסיד ר' שלמה מברצלונא שלומכם כנהר הטו ותצוו עליהם בבקשה ובמטו, לירוא במוראו ולהודרו בכבודו, לשמוע לתוכחתו... להתזקק בדתו וללמוד תורתו... ולסבול פצעיו הנאמנים, כי שמענו בבעלי המחלוקת מבעטים בכבוד ופוקרים במורא, חללו קודש חמסו תורה, ועליכם רבתי המצוה הזאת, כי תלבשו קנאות שרי אלפים ושרי מאות, לבוא באדירים לעזרת ה' בגבורים עד אשר אימת הרב עליהם ככפיר ינהם, לא יעמדו אליו בגבהם" ¹²¹. המיימוניים בלונדל לא זו בלבד שסרבו להתפייס עם ר' שלמה, אלא משראו המינים והאפיקורסים באמינותם בגשמות האל. ג' שלום קובע את זמנם של שירים אלה של משלם בשנות הארבעים, ואינו מנמק את קביעתו, ראה Ursprung, עמ' 363. ברם אינני רואה כל טעם שלא לייחס אותם לשנים שבהן היתה המחלוקת בשיאה, כלומר במחצית הראשונה של שנות השלושים.

116 ראה שם, סי' מט, עמ' קיז, וראה הערתו של בראדי בתחילת השיר.

117 ראה הע' 64.

118 ראה הע' 53.

119 ראה הע' 63.

120 ראה MGWJ, שם, עמ' 193. ראוי לציין, כי בעד שהרד"ק כותב באיגרתו הראשונה אל ר"י אלפאכאר "תהלה לאל השיבו ימין כסלותם אחור חשובי רבני צרפת", אגרות קנאות, עמ' 1, טור א, הרי באיגרתו האחרונה אליו הוא כותב כבר: "כי רבני צרפת אין ידם עמו", שם, עמ' 4, טור א.

121 שם, עמ' 195—194. אשר למלה "מברצלונא" ראה לעיל הע' 88.

כי ממאבקם נגד רבני צרפת יצאו וידם על העליונה — החמירו את עונשו, הרי כך הם כותבים: "לא רצינו למחול את חובו, כי עשינוהו כזקן ממרא... והוכחנוהו הוכח והכלמנוהו כלימת עולם לא תשכח והחרמנוהו בשמו ונדינוהו, ויעמד בנידויו עד בוא יום אסונו ויסקלו ב"ד את ארונו"¹²². אפשר שאת החרם על ר' יונה גירונדי ור' דוד בר' שאול ביטלו. כך אפשר ללמוד מהמשך הפסקה: "והנשארים ישמעו ויראו ולא ילכו בחמת קרי ושבת מרי מבית המרי"¹²³. ייתכן שהמיימוניים ציפו שר' שלמה יבקש מחילה וסליחה ויקבל על עצמו שמכאן ואילך ישתוק ואז יהיו משלימים אתו, הרי כאלה הם דברי הרד"ק: "ואם הרב התמים שלכם ותלמידיו יהיו מדורשי שלומנו ויחזרו בהם אנו נפתח להם שערי שלום והיינו לעם אחד"¹²⁴. אולם ר' שלמה לא היה יכול לעשות זאת. הרמב"ן לא דרש זאת ממנו. אדרבה, מן המיימוניים דרש שיקבלו את מרותו, וישמעו לדברי מוסרו, ודרישתו מר' שלמה לא היתה אלא ש"יזהר בכבודם"¹²⁵.

ט

באיגרת מלוניל נתווסף לנו מקור חדש גם לפרשת ההלשנה בפני חוקרי המינות ושריפת ספרי הרמב"ם. נראה לי כי מקור זה הוא חשוב ביותר, שהרי הוא נכתב על ידי קרובים למקום המעשה, בעוד ששאר המקורות לכך נכתבו על יסוד שמועות או על יסוד איגרות, שכולן יצאו ממחנה המיימוניים, והמגמתיות שלהן בולטת לעין. גם אלה שלמדו זכות על ר' שלמה מן ההר ונגעו בפרשה זו לא ידעו עליה אלא על יסוד שמועות או איגרות שיצאו ממחנה זה. דבריהם של בני חסדאי המיימוניים¹²⁶ נכתבו בעצם על יסוד האיגרת מלוניל ועל יסוד דברי הרד"ק, לכל היותר היתה בידם איגרת שנשלחה לרד"ק, כפי שנראה להלן. דברי הרד"ק עצמם נכתבו בהיותו עוד בספרד, כשהיה "יוצא משער לשער במחנה ישראל" וגולה מביתו¹²⁷, בוודאי על יסוד ידיעות או איגרות שקיבל מנרבונה. בדברי הרד"ק בולטת המטרה להשחיר את פניו של ר' שלמה מן ההר, הוא מאשים אותו לא רק כגורם להלשנה, אלא בכך שהוא היה בעצמו המלשין (דבריו רחוקים מן האמת, אף בני חסדאי לא נזקקו לטענה זו). אין צורך להוכיח, כי ר' שלמה מן ההר ור' יונה גירונדי לא נענשו בתור מלשינים בכריתת לשונם, ואף לגבי ר' דוד בר' שאול אין שמץ של סימן וזכר לכך¹²⁸.

ברם על אף החשדות שיש להטיל באיגרות אלה אין אנו יכולים לקבל את דעתו של א"ל טייכר, כי בכלל לא היתה הלשנה מצד האנטי-מיימוניים, אלא שהאינקוויזיטורים ביוזמת עצמם ערכו ב"המורה" חקירה, על יסוד התרגום הלאטיני שהיה בידם, כפי שנעשה לאחר מכן בתלמוד ב"ויכוח בפאריס", כפי שכבר הוכיח י' בער. לדעתו של טייכר לא היו המלשינים אלא בבחינת "עדי חקירה"¹²⁹. אולם אין לו כל ראייה של ממש ל"סברתו" זו.

122 ראה הע' 119.

123 שם.

124 ראה אגרות קנאות, שם, עמ' 4, טור א.

125 ראה MGWJ, שם, עמ' 195.

126 ראה איגרתם, ישרון, שם, עמ' 49—51.

127 ראה אגרות קנאות, עמ' 4, טור א.

128 כבר עמד על כך Silver, שם, עמ' 154—156.

129 ראה J. L. Teicher, Christian Theology and the Jewish Opposition to Maimonides, The Journal of Theological Studies, XLIV (1943), p. 68—76. וכן במאמרו, זיוף ספרותי

הוא כלל לא שאל את עצמו את השאלה: אם האינקוויזטורים ידעו את "המורה" בתרגומו הלאטיני ומצאו בו דברי מינות כלפי הדת הנוצרית, לשם מה היו זקוקים ל"עדי חקירה" כדי לשורפו?

נפנה איפוא לדברי האיגרת מלונל. אמנם צריך לציין, שאין הקטע המספר על ההלשנה מצטיין בבהירות יתירה, והחריזה שבו מקשה עוד יותר את הבנתו. מן ההכרח שנביא אותו כאן בשלימותו:

"גם נתנו לאלה ולקללה הוודים עושה רשעתה השכונים בהר הוא מונט פישליר הנצמדים לבעל פעור ההולכים בעצת בלעם בן בעור, לפרוץ בגדרות האמונה פרץ על פני פרץ, ולתת את בני עמנו לכלה ולחרץ בקרב הארץ. כי פנו אל רהבים ושטי כזבים, וילכו לשעירים השוגים והמשגים המצפצפים והמהגים וגלו להם סתרי תורה הנאמנה בלשון לעג אין בינה ומסרו ספרי הקדש לשריפה, בידי בכרי מדין ועיפה, וקראו ליום המר ההוא יום רוחה, ועשו אותו יום משתה ושמחה, ראשם גלחו וקרנם גדעו, ואורחות צדיקים בלעו, ואיש את רעהו אכל ושתה ועשה סעודה בעת ובזמן שיש בה השחתה"¹³⁰.

מסתבר ש"בעל פעור" ו"בלעם בן בעור" הם כינויים לר' שלמה מן ההר. "עושי הרשעתה" הם "הנצמדים" לו ו"ההולכים בעצתו". הם פנו אל "השעירים", כלומר אל "הצעירים" הם הפראנציסקאנים, ואל "המצפצפים ומהגים" — כלומר אל "הדורשים" הם הדומיניקאנים, ו"גלו להם סתרי תורה הנאמנה בלשון לעג אין בינה ומסרו את ספרי הקדש לשרפה" הכוונה שהסבירו להם ענייני "הכפירה" שבספרי הרמב"ם ומסרו אותם בידם שישרפו אותם. אגב אורח, אין לדעת כלל מדברים אלה, אם "ספרי הקודש" (בלשון רבים) הם "המדע" ו"המורה". מסתבר יותר, שהמדובר הוא רק ב"מורה" והכוונה לטפסים אחדים שהיו בידם. לפי דברי הקטע הזה אותו יום שבו מסרו את הספרים לשריפה עשו "הוודים" יום "משתה ושמחה" ואיש את רעהו אכל ושתה, ועשה סעודה בעת ובזמן שיש בו השחתה". מסתבר איפוא שמאותה שעה שבה נתקבלו הספרים על-ידי האינקוויזטורים עד לזמן שעשו "בו השחתה", עברו כמה שעות, שהרי האנשים הספיקו להפוך אותו ליום חג, לגלח את ראשם ואת זקנם ("ראשם גלחו וקרנם גדעו") ובשעת "ההשחתה" עשו סעודה. יש להניח שחוקרי המינות שקלו וטרו בענין הספר מה לעשות בו, והחליטו על "השחתה". משמעותה של "השחתה" זו אינה ברורה, אפשר שנקטו במלה זו מחמת החריזה "אכל ושתה". ברם קרוב להניח שיש דיוק בדברים, ו"ספרי הקדש" לא נשרפו אלא תלשו מהם דפים או קטעים, ומכאן אישור להנחותיו של י' בער שבכלל לא פגעו בספר המדע, ומ"המורה" הוציאו פסקאות¹³¹.

ושמא יש לדייק גם בדבריו של ר' הלל מוירונה בענין זה. כאמור לעיל, הוא סיפר על שריפת ספרי הרמב"ם בפאריס, ועל ההלשנה איננו מספר אלא זאת: "וכת המורים במורה צדק נפלו בפח יקושן, כי שכרו עידי שקר נגד הכת העלובה והעידו עליהם עדיות רבות

במאה ה"ג, מלילה א (תש"ד), עמ' 86. לסברתו זו בא טייכר על יסוד מאמרו של י' בער, לבקורת הוויכוחים של ר' יחיאל מפאריש ושל ר' משה בן נחמן, תרביץ ב (תרצ"א), עמ' 172—187.

130 ראה ציון, שם, עמ' 141.

131 ראה בער, בספרו הנ"ל, עמ' 64.

ורעות לפני שופטי הארץ והוזמו"¹³², ואיננו מספר על שריפת ספרי הרמב"ם במונפלייה. ברם מסתבר יותר, כי הוא לא ידע את פרטי הדברים.

כבר העיר י' שצמילר כי באיגרת מלוניל יש פרטים על עונשם של המלשינים יותר מאשר אצל בני חסדאי¹³³ (פרט לידיעה על העונש אצל ר' אברהם בן הרמב"ם ולדברים המאזכרים מאד של ר' הלל מוירונה, היתה איגרת זו המקור היחיד לכך). והנה בין הפרטים השונים אנו קוראים באיגרת מלוניל: "והכרוז יוצא לפניהם לאמר: לכו חזו מפעלות החטאים האלה בנפשותם אשר העידו עדות שקר באנשי אמונתם"¹³⁴. מכאן שההלשנה לא היתה בעיקר על ספרי הרמב"ם כספרי מינות, אלא על המחזיקים בהם והמאמינים בדיעותיו, ומכאן גם הודיית הכותבים: "ברוך ה' שלא נתנו טרף לשיניהם"¹³⁵. מן הדין שנבדוק עתה את האיגרת של בני חסדאי אם היא עשויה לשמש מקור נוסף, בלתי תלוי באיגרת מלוניל ובדברי הרד"ק. קודם כל נציין שהאיגרת מלוניל נשלחה לספרד לאחר ההתרחשויות הדראמאטיות במחלוקת, לאחר שרבני צרפת ביטלו את חרמם, לאחר ההלשנה ולאחר שהמלשינים קיבלו את עונשם. כמו־כן היתה כתיבתה לאחר שהגיעה אליהם הידיעה על כשלון הרד"ק בטולידו, ולאחר שמועה שבין רבני צרפת ישנה שוב נטייה נגדם, ענין שאליו נשוב עוד. לכותבי האיגרת בקשה זו אל הנמענים: "לכן בהגיע זאת האיגרת אליכם, הקהילו לכם כל ראשי שבטיכם ושופטיכם וקראו אותה פעם ושתים נגד כל קהלכם ועשו ודברו. ועליה לבניכם ספרו, ובניכם לבניהם ולדור אחר ומהרו ועשו כמונו ואל תרפנה ידכם"¹³⁶. כלומר שיעשו כדי שיוטל חרם בקהילתם על ר' שלמה מן ההר לכל ימי חייו. הנמענים ידועים לכותבים כבני בריתם ועמדתם במחלוקת היא כעמדתם הם, שהרי הם חותמים את האיגרת כדלקמן: "בני קהל בקעת ירחו היא עיר לוניל נאמנים בבריתכם וקיימים במאמרכם, שלמים אתכם"¹³⁷. הם יודעים גם כן שהנמענים הם בעלי השפעה בקהילתם והקהילה היא בעלת השפעה על קהילות אחרות: "מכם יראו וכן יעשו בכל קהל וקהל לב ליתאחר"¹³⁸. לא נטעה איפוא אם נאמר שהאיגרת נשלחה אם לסאראגוסה, — שכבר קודם לכן עשתה שהקהילות שתחת השפעתה יצטרפו כמוה לחרם המותנה על ר' שלמה מן ההר וחבריו — ואם לברצלונה אל "הנשיאים בני חסדאי" עצמם. אין לנו כל ידיעות אם אמנם נתמלאה בקשתם של הכותבים מלוניל. רק זאת ידוע, שבהשפעת בני חסדאי עשו תקנה בברצלונה לקרוא בבית הכנסת בשבתות בספר "המורה": "הסכימה דעתנו ודעת כל קהלנו וקבלנו עלינו לקרוא בספר (ייתכן שצ"ל: בספרי) הרב פרק או שנים בכל שבת ושבת בבית הכנסת", והתקנה חלה גם על הדורות הבאים: "וכל הבא אחרינו למלאות את דברינו ויקרא בהם כמונו וישנה"¹³⁹. יהודה ואברהם בני חסדאי יצאו אז באיגרת מלאת הפאתוס אל "רבותינו בני ציון, קדושי עליון אשר בנאבארה וארגון

132 ראה הע' 39.

133 ראה ציון, שם, עמ' 134—135.

134 ראה הע' 130.

135 שם.

136 שם, עמ' 142.

137 שם, עמ' 143.

138 ראה הע' 136.

139 ראה ישרון, שם, עמ' 56.

קסטיליא וליון¹⁴⁰. לשון האיגרת היא בהירה, אבל אין לומר כלל שיש בה נאמנות למקורות שעל יסודם נכתבה.

י' שצמילר, שחיפש ידיעות חדשות באיגרת מלונל, העיר על הדמיון בין הכתוב באיגרת בני חסדאי לבין איגרת חכמי לונל בתיאור עונשם של המלשינים¹⁴¹. ברם, יתירה מזאת, יש לומר כי האיגרת של בני חסדאי נכתבה בהשפעת האיגרת מלונל. כמובא לעיל, מבק-שים הכותבים מלונל: "ועליה לבניכם ספרו" וכו', והם מסיימים בקריאה: "חזק ונתחזקה בעד עמינו ובעד תורת אלהינו"¹⁴², והנה באיגרת בני חסדאי אנו קוראים: "אב לבנים יודיע ויזהיר לאמר: חזק ונתחזק בעד עמנו ובעד תורת אלהינו"¹⁴³. באיגרת מלונל מואשם ר' שלמה כי ברב רשעתו עבר על שבועתו¹⁴⁴. באיגרת בני חסדאי אנו קוראים "ומעל כמה פעמים בחרמות... כי עבר על כמה שבועות"¹⁴⁵. מובן מאליו שכאן דברי הגזמה לפנינו ובהם מתגלה גם המקור לידיעתם זו — "ספרי הקהלות הקדושות המגלים חרפתו וקלוננו"¹⁴⁶, דומני שאין לנו לחפש דיוק גם באשר לידיעה זו.

באיגרת מלונל אנו קוראים שרבני צרפת "כראותם אגרותינו ואיגרות רוב קהילתנו ואיגרת... רבנא משה ברבי נחמן זצ"ל בושו ממעשיהם ונתחרטו על חרם גזירו" תיהן וחלו את פנינו"¹⁴⁷ וכו'. בהקבלה לכך באיגרת בני חסדאי: "כראות חכמי צרפת גודל העצה ורב התושיה, היד החזקה והזרוע הנטויה בושו ונכלמו ממעשיהם ונחמו מדבריהם ושבו מדרכיהם, ויקחו עמם דברים... רצו את רבותינו אלה בדברי נועם ודברי שעשועים"¹⁴⁸. הם רק השמיטו ולא הזכירו את השפעת פעולתו של הרמב"ן, בוודאי משום שלא נוח היה להם להזכיר אותו.

על מידת הדיוק והאמת אצל בני חסדאי נוכל לעמוד מתוך הקבלה זו על יום "המשתה והשמחה" שעשו המלשינים:

באיגרת בני חסדאי	באיגרת מלונל
היום ההוא קבעוהו עליהם יום משתה ועל זרעם אחריהם ¹⁵⁰	וקראו ליום ההוא יום רוחה ועשו אותו יום משתה ושמחה
	ראשם גלחו וקרנם גדעו... ואיש את רעהו אכל ושתה ועשה סעודה בעת ובזמן שיש בו השחתה ¹⁴⁹ .

140 שם, עמ' 48—56.

141 ראה ציון, שם, עמ' 134.

142 שם, עמ' 142.

143 ישרון, שם, עמ' 48.

144 ראה הע' 136.

145 ישרון, שם, עמ' 54.

146 שם.

147 ראה הע' 136.

148 ישרון, שם, עמ' 49.

149 ראה הע' 120.

150 ישרון, שם, עמ' 50.

והשואל ישאל: מתי יכלו לקבוע אותו חג לדורות. הרי בעודם "מטיבים את לבם... והנה מלאכי החצר הבהילים" ¹⁵¹?

שצמילר העיר גם על הדמיון שבין דברי הרד"ק על תוכן ההלשנה לבין דבריהם של בני חסדאי על כך ¹⁵², ושוב עלינו לומר כי בני חסדאי כתבו את דבריהם אם על יסוד איגרת הרד"ק ואם על-פי איגרת שעל יסודה כתב הרד"ק את דבריו. נעיין איפוא בדברי הרד"ק. הוא כותב: "ויקרא תחלה לכל הצעירים היחפים ויאמר להם: ראו כי בני עמנו רובם מינים וכופרים, כי נפתו לדברי רבינו משה ממצרים אשר כתב ספרי מינות ואתם מבערים את המינים שלכם בערו את שלנו, וצוו (צ' פתוחה, ש.) לשרוף הספרים ההם והם ספר המדע וספר המורה, ולא נח לבבו הערל וידבר גם אל הדורשים הם הפרידיקא-דוריש ואל הכמרים הגלחים כדברים האלה עד שהגיעו הדברים אל הקריינאל, עד אשר היו היהודים במונפלייר והנלויים אליהם בסכנה גדולה" ¹⁵³. בדברים אלה אין כל רמז שאכן נשרפו ספרי הרמב"ם.

מה עשו איפוא בני חסדאי? מן האיגרת מלונל ידעו, כי "הזדים מסרו את ספרי הקודש לשרפה" וקראו לאותו יום "יום רוחה", עשו "משתה ושמחה" וערכו סעודה בזמן "שיש בו השחתה...". כמו-כן קראו בה כי נתפשו כש"הבשר עודינו בין שיניהם", וכן קראו באיגרת מלונל שהזדים פנו גם אל "הצעירים" ("השעירים") וגם אל הדומיניקאנים ("המצפפים והמהגים"). באיגרת הרד"ק או באיגרת שממנה שאב הרד"ק קראו דברים ברורים יותר על המגיעים להלשנה ועל תוכן ההלשנה, כלומר על משאלתם של המלשי-נים שיבערו את המינים וישרפו את ספרי הרמב"ם כגורמי המינות. בני חסדאי הרכיבו איך שהוא את הדברים לפי הבנתם, הוסיפו "נופך" משלהם, וכך יצא להם סיפור של שני חלקים, אולם ללא אמת פנימית. נביא איפוא את סיפורם בדילוגים על משפטים שאינם משמעותיים: "וכראות המורדים והפושעים... כי אבדה תקותם ולא נתקיימה עצתם על יד חכמינו הצרפתים... וידרכו את לשונם... ויתלקטו כל איש סורר ומורה וימסרו ספר המדע והמורה ביד הכומרים וגדולי הגלחים והצעירים וידברו באזניהם... הלא גם בנו... ספרי מינים וכופרים בשם מדע ומורה יקראו... עליכם המצוה הזאת... קומו צאו עליהם... רדפו מהר אחריהם... בערו אש במושבותם... הרבו להם מאד מתנות והוסיפו לפזר ולשלוח מנות, לכלם נתנו חליפות ומגדנות עד אשר עורו עיניהם... ובעון הדור השלימו מנאצי ה' זדון לבם וכחשם, והללו רשעים על תאות נפשם... היום הוא קבעוהו עליהם יום משתה ועל זרעם אחריהם, ויתר דברי החילולים ומספר הגלולים אשר עשו בספרי הקדש הלא המה כתובים בכמה ספרים שלוחים בכל קהל הקודש". עד כאן החלק הראשון של הסיפור. בחלק זה אין אנו שומעים אלא על-כך שמסרו את הספרים, ושבאותו יום עשו "יום משתה", וכאמור קבעוהו כחג לדורות. על הנעשה בספרים אין דברים ברורים, מדובר כאן רק על "דברי החילולים ומספר הגלולים". פרט אחד שאינו נזכר בשום מקור אחר הוא, השיחוד במתנות, במנות ובחליפות, של אלה שלידם מסרו את הספרים. אם פרט זה נכון אפשר ללמוד ממנו, כי "הגלחים והצעירים" סרבו בתחילה להתערב בנעשה בין היהודים. את החלק הזה של הסיפור הם מאמתים על יסוד מה שכתוב "בכמה ספרים

151 שם.

152 ראה הע' 141.

153 ראה הע' 127.

שלוחים בכל קהלות הקדש". בחלק השני של הסיפור אנו קוראים: "בכל זאת לא שב אפם... וחשבו מחשבות... לתת נדיבי עם המאמינים בה' ובמשה עבדו למרמס... ויבאו אל הצעירים וגדולי הכמרים בוכים ומבקשים, מאת הדורשים עובדי האובות והאטים לעשות בספרי הקדש הנשארים שפטים ובמצותם הבעירו בערה... ויקחו את לשון הזהב והאדרת, שני לוחות הברית לכבוד ולתפארת ומשנה שברון שברום לעיניהם וישרפו כעת לפניהם... והמה מטיבים את לבם... והנה מלאכי החצר הבהילום" וכו'. והנה חלק שני זה של הסיפור מקביל לדברי הרד"ק: "ולא נח לבבו הערל וידבר גם אל הדור-שים" וכו' (ראה לעיל). ברם, אצל הרד"ק הדברים הם הגיוניים ואפשריים. היתה פנייה אל הפראנציסקאנים, ולאחר מכן אל הדומיניקאנים ואל הקארדינאל, ולפי הרד"ק היתה הפנייה לא רק לשם שריפת ספרי הרמב"ם, אלא בעיקר להענשתם של "הכופרים". כאמור אין הרד"ק מספר על גורל הספרים. אולם הסיפור של בני חסדאי איננו הגיוני, שכן לפיו פנו קודם אל גדולי הגלחים (בודאי הכוונה אל הקארדינאל ואל הפראנציסקאנים), ומסרו בידיהם את הספרים בהם נעשו "חילולים", והאנשים עשו "משתה ושמחה". והנה נשאלת השאלה: לשם מה הלכו להתחנן עוד פעם לפני הצעירים ו"גדולי הכמרים" ואל הדומיניקאנים? לפי דבריהם של בני חסדאי ביקשו שישרפו את הספרים הנשארים. מתעוררת איפוא השאלה: היכן היו ספרים אלה? בידי מי נשארו? האם נצטוו יהודי מונפלייה להביא את הספרים שברשותם כדי לשרפם, וכל זה ביום אחד, באותו יום שעשו בו "משתה ושמחה". והרי כבר באותו יום, בהיותם "מטיבים את לבם" נהפכה עליהם שעתם. נציין עוד זאת, את החלק הראשון של סיפורם הם מאמתים, כאמור לעיל, על דברים "כתובים בכמה ספרים", ואילו לגבי החלק השני של סיפורם אינם עושים זאת, אלא מביאים את חרוזי הלעג על המלשינים: "קמו מורי שוא על מורה צדק ונתנוהו חרץ" וכו', אולם בחרוזים אלה אין זכר לשריפה.

יתר-על-כן, נראה כי גם בני חסדאי ידעו שספרי הרמב"ם לא נשרפו. אברהם בן חסדאי בנסיונו לשכנע את ר' יהודה אלפאכאר שיפסיק את התנגדותו לרד"ק, מביע את דעתו, שאבותיו של ר' יהודה אלפאכאר היו נוהגים אחרת ממה שהוא נוהג: "ואילו בימיהם יצא הקצף הגדול הזה בישראל, וקמו בחייהם בני עולה מרגיזי אל, מוציאי דבה על משיח ה'... וחללו את ספרינו, ידענו באמת ובתמים כי הם היו הראשונים... לעלות בתחלה לצבוא צבאותיו"¹⁵⁴. כאן מדובר איפוא על חילול הספרים ולא על שריפתם.

דומני, שמותר לנו לסכם ולומר, כי המקור ההיסטורי והמהימן ביותר לפרשה זו היא האיגרת מלונגיל. המלשינים מסרו את "המורה" לידי חוקרי המינוח, לא רק מתוך מלחמה בספרים אלא במחזיקים בהם ובדעותיהם, ורצו שישרפו את הספרים. בספר "המורה" נעשתה "השחתה", וקרוב להניח שאותם קטעים שעליהם הצביעו המלשינים ושנמצאו פסולים בעיני החוקרים נשרפו. מסתבר שהם נהגו ב"מורה" על-פי הוראתו של גריגוריוס התשיעי, משנת 1331, ביחס לחיבורים מסויימים של אריסטו. בהוראה זו חזר האפיפיור על פקודות מן השנים 1210, 1215, שאין ללמד אותם חיבורים באוניברסיטה של פאריס לא בפומבי ולא באופן פרטי, אלא שבהוראה החדשה ישנה התוספת שהאיסור יחול עד שיועברו תחת שבט הביקורת ויורחקו מהם הדברים *que suspecta sunt*¹⁵⁵. מן הסתם

¹⁵⁴ ראה אגרות קנאות, עמ' ז, טור ב.

¹⁵⁵ ראה Denifle — *ibid.*, p. 143, n. 87; P. Mandonnet, *Siger de Brabant et l'Averroïsme Latin au XIII^{me} Siècle*, Ire Partie, Louvain 1908, p. 20.

עשו החוקרים את הדבר לאחר דיונים ועיונים, שהרי היתה כאן בעייה שלא היה לה תקדים. זוהי הפעם הראשונה שהיה עליהם לעסוק בענין יהודי פנימי. קרוב לוודאי ש"המורה" לא היה ידוע להם מלפני-כן, ובאותו פרק זמן לא היתה לכנסייה כל עמדה כלפי ספר זה. אמנם יעקב גוטמן הראה, כי Wilelmus Auvernus, שהיה בישוף בפאריס בשנים 1228—1249, קרא את "המורה", והביא ממנו אי-אלה דברים בחיבורו *De universo*, מבלי שהזכיר את שמו של הרמב"ם או את "המורה"¹⁵⁶. ברם, בחיבור זה אין כל רמז של ויכוח ממשי עם "המורה", ואף נראה שלא ידע כלום על ההתרחשות בין יהודי פרובאנס. בחיבורו *De legibus*, שנכתב קרוב לוודאי לאחר מכן, הוא מדבר נגד היהודים בספרד, שמחמת היותם נתונים בין "הסאראצנים", רבים מהם כופרים בדתם הם ושקועים בטעויות של אריסטו: *Hinc est quod facti sunt in lege erronei et in fide ipsius Abrahæ haeretici. Maxime postquam regnum Sarracenorum diffusum est super habitationem eorum. Exinde enim aeternitatem mundi et alios Aristotelis errores secuti sunt*¹⁵⁷.

צריך לציין שיחסו של הבישוף אל היהודים הוא יחס של איבה, ובודאי לא היה נמנע מלדבר גם על היהודים הכופרים שבסביבתו הלא רחוקה, ולא היה נמנע מלהזכיר את "המורה" כגורם ל-*errores*. לענייננו אין אנו צריכים לדון ביחסם אל "המורה" של אלברטוס מגנוס ותומאס מאקוינו, ואף לא בחיבור האנונימי *De erroribus Philosophorum* שבו הותקף גם הרמב"ם על 15 *errores*¹⁵⁸, שהרי דבריהם נכתבו זמן ניכר לאחר המעשה במונפלייה. ואין לנו אלא לחזור על דבריו של י' בער, כי גם לאחר שהכנסייה עמדה על טיבו של "המורה" לא נדון אלא לצנזורה¹⁵⁹.

כיוון שקטעים מן "המורה" נשרפו יצאה השמועה על שרפת הספרים. שמועה זו נפוצה על ידי איגרתם של בני חסדאי, שנשלחה כאמור לנאבארה, אראגון וקאסטיליה. האגרות האחרות המדברות על שרפת הספרים נכתבו לאחר איגרתם של בני חסדאי. איגרתו של ר' יוסף בן טדרוס הלוי אל חכמי פרובאנס¹⁶⁰ אף היא נכתבה כתגובה על האיגרת מלונגיל, אם כי במגמה הפוכה מזו של בני חסדאי. ראייה לכך היא שאלתו-תמיהתו של ר' יוסף: "מה ראו על ככה ומה הגיע אליהם כי ידינוהו [את ר' שלמה] כזקן ממ-רא" ¹⁶¹. זמנה של האיגרת הוא לאחר שהרד"ק עזב את בורגוס¹⁶², וכנראה לאחר ששב

156 ראה J. Guttman, *Die Scholastik des dreizehnten Jahrhunderts in ihren Beziehungen zum Judentum und zur jüdischen Literatur*, Breslau 1902, S. 18—22;

J. Guttman, *Der Einfluss der maimonidischen Philosophie auf das christliche Abendland*, Moses ben Maimon (ed. Bacher, Brann, Simonsen) Bd. 1, Leipzig 1908, S.

141—145. החיבור *De Universo* נכתב בין השנים 1231—1236, ראה E. Gilson, *La Philosophie au Moyen Age*², Paris 1962, p. 415.

157 ראה J. Guttman, *Die Scholastik*, S. 24, n. 2; *Der Einfluss*, S. 146, n. 2.

158 ראה P. Mandonnet, *ibid.*, II^{me} Partie, Louvain 1908, p. 21—24; J. Husik, *An Anonymous Mediaeval Christian Critic of Maimonides*, JQR, N.S. 2 (1911—12)

p. 159—190.

159 ראה הערה 131.

160 ראה ישרון, שם, עמ' 21—47.

161 שם, עמ' 39, והשווה לעיל דברי המיימונים מלונגיל: "כי עשינוהו כזקן ממרא".

162 ראה שם, עמ' 45.

לפרובאנס. יתכן שר' יוסף, כשכתב את המכתב, ידע כבר על המכתב של "בני חסדאי". רמז לדבר, הוא משתמש באותו פסוק של לעג על המלשינים: "שתו בשמים פיהם ולשונם תהלך בארץ", אלא בכיוון הפוך, נגד המתפלספים: "שתו בשמים פיהם ובארץ תהלך לשונם"¹⁶³. אפשר שהיה לו מקור נוסף על הפנייה אל "אדוננו ההגמון אשר קראתם נמס"¹⁶⁴. "מגילת הספר" שהועברה מעכו לר' אברהם בן הרמב"ם מקורה כנראה בספרד, שהרי הרופא ר' יצחק בר' שם טוב שבא לעכו בשנת צ"ה והביא את "מגילת הספר" ואת "הקונטרס", היה ככל הנראה איש טורטוסה¹⁶⁵.

י

האיגרת מלונל, כאמור לעיל, היא קריאה אל אחים לדעה שיזדרזו ויעשו שבקהילתם ובקהילות האחרות יוטל חרם על ר' שלמה מן ההר. נימוקם של הכותבים הוא, שעדיין לא חלפה הסכנה מצד מתנגדיהם. הם מתריעים: "ולא תאבו שיאמר עליכם (צ"ל: אליכם) צדקה נפשה משובה צרפת סורה וגולה, כי עוד חזרה לקילקולה עם בוגדי טילטולא"¹⁶⁶. אשר לטולידו ידעו הכותבים את עמדתם של ר' מאיר הלוי בן טדרוס אבולעפיה ושל ר' יהודה אלפאכאר. ר' מאיר הלוי כתב לרמב"ן כדלקמן: "ואם חלילה תהיה להם כת סוררת אוהבי שטים להעמיק ובילדי נכרים להספיק, להחזיק במחלוקת, על תורת השם להלעיג... הנני נכון להחליץ להוציא את עצמי מן הכלל וחלקתם בארץ תקולל"¹⁶⁷; כלומר הוא מוכן להצטרף ולהחרים אפיקורסים הלועגים על "תורת השם". אולם לא רצה להיות "באגודה אחת עם רבותינו הצרפתים כאשר הסכימו בו לכבוד אלהים ולגדור גדר... לבלתי הגות בספר מורה הנבוכים". נימוקו הוא, כי "גבר אשר אין לאל ידו להוכיח אנשי מקומו... איך יוכיח עמים עצומים עד רחוק"¹⁶⁸. ר' יהודה אלפאכאר לא שינה את עמדתו העקרונית נגד "המורה" על אף נסיונות השכנוע של הרד"ק¹⁶⁹, ושל אברהם בן חסדאי¹⁷⁰, אלא שבהשפעת אגרותיהם של ר' משולם בר קלנימוס¹⁷¹ (מנרבונה) ושל ר' יוסף בן טדרוס אבולעפיה¹⁷², חדל ממאבקו נגד הרד"ק. השאלה היא: מה התרחש בצרפת לאחר שביטלו את חרמם ואף ביקשו "להעביר

163 שם, עמ' 37.

164 שם, עמ' 43. לפי דינור, שם, עמ' 195 בהערה, הכוונה להגמון של Nimes. שמא אפשר לתאם ידיעה זו עם דברי הרד"ק, "עד שהגיעו הדברים אל הקרדינאל", כלומר שהקרדינאל היה באותו זמן בנימס?

165 ראה תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, כונסו על-ידי א"ח פריימן, ירושלים תרצ"ד, עמ' 93–94. ר' אברהם כתב את מכתבו לר' שלמה בר' אשר "בחדש אדר ראשון תתקצ"ה" (כלומר בפברואר או בתחילת מארס 1235) ובו הוא כותב שר' יצחק "בא לעכו בזו השנה". את "מגילת הספר" ו"הקונטרס" קיבל מעכו בסוף שבט צ"ה (ינואר 1235). מכאן מסתבר שר' יצחק בר' שם טוב הגיע לעכו לכל המוקדם בסוף 1234. וראה ש"ח קוק, שם, עמ' 262–265.

166 ראה הע' 136.

167 ראה אגרות קנאות, עמ' 6, טור ב.

168 ראה הע' 106.

169 ראה חליפת האיגרות שבין הרד"ק לבין ר' יהודה אלפאכאר, אגרות קנאות, עמ' 1–4.

170 שם, עמ' ו – 7.

171 ראה איגרתו ותשובת ר' יהודה אלפאכאר אליו, ישרון, שם, עמ' 89–94.

172 איגרתו של ר' יוסף בן טדרוס לר' יהודה אלפאכאר לא נשתמרה, את תשובתו של ר"י אלפאכאר ראה שם, עמ' 94–98.

אשמותם"? כבר העיר י' שצמילר, כי יתכן שאין כאן "שמועה" שהפריחו המיימוניים לצרכי תעמולתם אלא תפנית נוספת, שניה, בעמדתם של רבני צרפת. הוא הפנה את תשומת הלב לדבריו של ר' שמואל בן אברהם ספורטא באיגרתו אל רבני צרפת: "אף כי אחרי הקריבכם בימין הרחקתם אותם ודחיתם, ומה יעשו המון ישראל בעוד ראותם חכמיהם הגדולים בהם על שתי הסעיפים פוסחים, פעם מקריבים ופעם דוחים", והגניח את האפשרות שהיה "חוסר עקביות אצל רבני צרפת"¹⁷³. לי נראה, כי אין לדבר על "תנודות" רגשיות או על קבוצות של רבנים שהיו חלוקים בדעותיהם, אלא שבספרד לא ידעו דברים ברורים על ההתרחשויות בצרפת, כי באיגרת מלונל הדברים סתומים למדי. ר' שמואל בן אברהם ספורטא, שאיגרתו היא אחת האיגרות המאוחרות במחלוקת, ידע על החרם של רבני צרפת ועל ביטולו, וכן שמע כי "עתה מקצת נגידים ורוזנים יחד נוסדים, נסכמים ונועדים... לנדות ולשמות ולהחרים", וסבור היה כי הכוונה היא שהם מתכוונים להטיל שוב חרם "לבלתי הגות עוד בספרי רבנו הגדול מדע ומורה נבוכים"¹⁷⁴. הוא הסיק זאת על יסוד "גזירה שוה" עם החרם הראשון. דבר זה משתמע מן המעבר שלו מלשון הווה, ("נוסדים", "נסכמים" ו"נועדים") ללשון עבר, ו"עמהם כללו המחזיק בכלל דבריהם"¹⁷⁵. על-כן כתב איגרת ארוכה להגן על הרמב"ם ועל ספריו, על "המדע" ועל "המורה", כמעט באותה דרך שהלך בה הרמב"ן. ברם מצב הדברים כבר היה שונה מזה שהיה בזמן שהרמב"ן כתב את איגרתו לרבני צרפת. כבר עמדנו על כך שבהשפעת אותה איגרת ביטלו רבני צרפת את חרמם. והנה נראה לך, כי ההתעוררות החדשה של "מקצת הקצינים והרוזנים", היתה לא כדי לחזור על החרם הישן, אלא לקיים את עצת הרמב"ן, שכרך אותה יחד עם דרישתו לביטול החרם, והיא: "ויצא דבר מלכות לפניהם ותהיו לאגודה ולקשר של קיימא לנדות ולשמת על לשון מדברת גדולות אשר אלהים יצמת, המלעיג על ההגדות" וכן "על עוסקי בספר מורה הנבוכים כתות כתות"¹⁷⁶. כלומר לאסור את הוראת "המורה" לאחרים. גם ר' שמואל בן אברהם ספורטא חוזר על חלקה הראשון של עצת הרמב"ן: "אבל כי לכם המשפט רבותינו הקדושים, לנדות ולקלל המינים והאפיקורסים הכופרים בדברי רבותינו ומלעיגים על דברי האגדות"¹⁷⁷. אין אנו יודעים אם אכן יצא חרם מעין זה. אולם המיימוניים לא רצו בחרמות כל שהם. הם הגבירו את התקפתם הנגדית: לא הם המינים והאפיקורסים אלא יריביהם הנותנים "צורה" ו"דמות" לאל. כבר ראינו כי המיימוניים מלונל כינו את ר' שלמה מן ההר "מין ואפיקורוס", וכנראה שמיימוניים קיצוניים העבירו כינויים אלה על כל "הצרפתים". הד לתעמולה זו אנו שומעים בקובלנא ששטח כנראה בשנת תתקצ"ד (1234) העולה מצרפת ר' יוסף בר' גרשון, שהיה אז דיין באלכסנדריה של מצרים, לפני ר' אברהם בן הרמב"ם על הנשיא הודיה בן ישי. בקובלנא זו טוען ר' יוסף בין השאר, כי הנשיא "קרא לכל בני

173 ראה ציון, שם, עמ' 133.

174 ראה ישרון, שם, עמ' 129–130.

175 שם, עמ' 130.

176 ראה MGWJ, שם, עמ' 193.

177 ישרון, שם, עמ' 153, שם גם דברים מעורפלים על הצורך: "להצניע הדברים האלה למען הרגיע, כאשר כתב רבנו הגדול בתחילת ספר מורה הנבוכים והשבע ישיביע" – כנראה אף כאן חזרה על עמדת הרמב"ן, שלא ללמד את "המורה" לאחרים. אבל כאמור דבריו אינם ברורים.

צרפת מינים וכופרים ועושים לבורא גוף דמות וצורה", ולא עוד אלא ש"החרים כל מי שיהנה מנכסיו" יהודים "ממדינת אלרום" ומצרפת¹⁷⁸. אמנם ייתכן כי הנשיא הודיה לא בא לעמדתו זו כלפי "הצרפתים" בגלל התעמולה שבאה מן המיימוניים בפרובאנס או בצרפת. ברם, ענין המחלוקת והשמועה על שריפת ספרי הרמב"ם הגיעו כבר אז למצרים¹⁷⁹. על הטאקטיקה של המיימוניים הקיצוניים למדים אנו מאחת האיגרות של הרמב"ן, שבהן נאבק הרמב"ן נגד הלעג של קבוצת מיימוניים בבדרש על ר' יונה גירונדי. באותה איגרת קובל הרמב"ן: "היינו בפיהם קלסה וגדופה, זה גוזר להחרים וזה אומר בניזפה, זה דן לנדות וזה בשוט לשון לרדות"¹⁸⁰. והנה בקטע אחד באותה איגרת נוקט הרמב"ן לשון של התגוננות: "נדעה כינינו מה טוב ואם מחזיקים אמונת אבות, וכל נושא עיניו לערבות והוא אולי לא העמיק במחשבות לדעת אופן, גלגל ומרכ' - בות, ואולי כונן לנתיבות אשר בשלהבת יה חצובות עד אשר לא עשה ארץ וחוצות וערבות"¹⁸¹.

ובכן הרמב"ן הותקף אישית על עיסוקו בקבלה, אשר לפי דברי הראציונאליסטים היא "הריסת התורה וסתירה, דברי מינות וכפירה"¹⁸². גם לר' משולם בר' משה, שאליו שלח הרמב"ן את איגרתו, היתה דעה דומה על ספרי הקבלה, ובשמו כתב ר' מאיר בר' שמעון מנרבונה איגרת ובה דרישה לבער מן הארץ את החיבורים הקבליים¹⁸³. ובכן איפוא היתה כאן השתלשלות דברים מעניינת. סיעתו של ר' שלמה מן ההר, שנתמך על ידי הרמב"ן, גרמה ל"השחתת" "המורה" על-ידי האינקוויזיציה והראציונאליסטים בפרו-באנס מדדו להם כמידתם וביערו את ספרי המקובלים ודרשו גם מאחרים לעשות כמותם¹⁸⁴. על-כל-פנים טענת מינות וכפירה הושמעה נגד הרמב"ן, שהיה מן הדברים הראשיים בענייני קבלה באותו פרק זמן. אמנם אין אנו יודעים את זמנה המדויק של איגרת זו של הרמב"ן. אולם היא נכתבה לפני שנת 1244, כי הרמב"ן מזכיר בה את "הרב ר' מאיר" בברכה "נר"ן"¹⁸⁵, ואין להטיל ספק שכוונתו לר' מאיר הלוי אבולעפיה, והוא נפטר באותה שנה¹⁸⁶.

178 ראה תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, עמ' 15. על ר' יוסף בר' גרשון ראה י' ברסלבסקי, קטעי גניזה על חכמים מצרפת ואשכנז בא"י ובמצרים בתקופת הרמב"ם ובנו, ארץ ישראל, ספר ד (תשט"ז), עמ' 158—159.

179 ר' אברהם בן הרמב"ם קיבל כאמור לעיל את "מגילת הספר" וה"קונטרס" בסוף שבט צ"ה (ינואר 1235) אבל כבר לפני כן היתה השמועה על שריפת ספרי הרמב"ם נפוצה במצרים. ראה אגרות קנאות, שם, עמ' יז, טור א.

180 ראה ישרון, שם, עמ' 117.

181 שם, עמ' 119.

182 ראה איגרתו של ר' מאיר בר' שמעון מנרבונה, שפירסם ג' שלום, תעודה חדשה לתולדות ראשית הקבלה, ספר ביאליק, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 149. מובא ע"י דינור, שם, ספר ג, עמ' 168—170, וראה שם עמ' 339—340, הע' 119.

183 ר' הע' 182. הרמב"ן קובל באותה איגרת ש"כל דורש בכל הגדה תהיה בידם לכליון". גם משפט זה מעיד על מלחמת הרציונאליסטים ברמב"ן על מתן פרושים קבליים לדברי האגדה התלמודית, וראה ג' שלום, ראשית הקבלה, הנ"ל, עמ' 154, שהביא שם דברי חרוזים נגד הרמב"ן. וראה ספרו Ursprung, עמ' 363.

184 ראה ספר ביאליק, שם; דינור, שם, עמ' 170.

185 ראה ישרון, שם, עמ' 117.

186 ראה ספר יוחסין השלם, הנ"ל, עמ' 221 טור ב; ראה ח"ד שעוועל, שם, עמ' מט.

דעה קיצונית יותר על "המגשימים" והסבורים שיש לאל "סיום מקום", הביע ר' אברהם בן הרמב"ם בחיבורו "מלחמות השם". לא זו בלבד שהם לדעתו "מינין וכופרין שאין להם חלק לעולם הבא", אלא הם גם בבחינת "עובדי עבודה זרה". כידוע, הקדיש ר' אברהם את עיקר חיבורו "מלחמות ה'" לדברי תשובה וויכוח עם ה"כתבים" של ר' שלמה מן ההר ושל ר' דוד בר' שאול (הם היו כלולים ב"קונטרס" שנשלח אליו יחד עם "מגילת ספר" – שבה סופר על המחלוקת ועל שריפת "המדע" ו"המורה"). המיימוניים ידעו איפוא על העצה שיעץ הרמב"ן לרבני צרפת שיפנו אל ר' אברהם, כדי להגיע להסכמה משותפת אתו בדבר הגבלת הלימוד של "המורה"¹⁸⁷, והם מילאו אחר עצתו מתוך מטרה הפוכה. הם שלחו לו תיאור המחלוקת לפי נקודת ראותם הם, וקובץ מסמכים סלקטיבי מאוד, והשיגו את מבוקשם. ר' אברהם הסכים לחרם על ר' שלמה מן ההר וחבריו, שהרי בסוף חיבורו הוא כותב: "וכל בעלי האמונה המקולקלת פלוני ופלוני והנשמעים אליהם והסרים אל משמעתם המתקרבים אל חברתם ירדו שאול ולא יעלו, הרחיקו מעלינו, לא כאלה חלק יעקב"¹⁸⁸.

יא

בסיום דברינו נרשה לעצמנו לומר, כי המיימוניים גילו ב"מלחמה" זו, שעיקרה מלחמה על ענייני אמונות ודעות, קנאות גדולה בהרבה ממתנגדיהם. הם ראו ב"מורה" את הפוסק האחרון בענייני האמונה, רצו לחסום את הדרך בפני כל דעה מתנגדת, וסרבו לשמוע עצה של פשרה. הם טעו בכך שהחרימו את ר' שלמה מן ההר. עקב זאת באה ההלשנה עליהם בפני האינקוויזיציה. השמועה שהוצאה, כי ספרי הרמב"ם הועלו על המוקד, שימשה להם תכסיס במאבקם. הקיצוניים שבהם נקטו אמצעים שונים כדי להשפיל את מתנגדיהם, הוציאו לעז על ר' יונה גירונדי והרמב"ן שמשפחתם פסולה, ונלחמו ברמב"ן על היותו מקובל. המאבק היה קשה לא רק בלאנגדוק, אלא גם באראגוניה. קובל על כך גם ר' יעקב בר ששת המקובל בגירונה: "ואם אחד מעיר ושנים ישאו עיניהם לאביהם שבשמים, יפערו עליהם פיהם יחד כסיל ובער, ישיחו בהם יושבי שער"¹⁸⁹. הוא טוען, כי בעטיים של "המתחכמים מאליהם... רבו מחלוקות בעולם"¹⁹⁰, "הנרדפים הפכו איפוא לרודפים". מאידך צריך לציין ש"הצרפתים" "הנמהרים", עם שהושפעו מן הטענות השונות שהושמעו מן הצדדים השונים והטילו חרמם וביטלוהו, היו כנראה בענייני אמונות ודעות "ליברא-ליים" יותר. כפי הנראה נקוט היה בידם המדרש: "הלואי אותי עזבו ותורתי שמרו". ר' משה מקוצי שיצא בשנת 1235 להטיף בקהילות ישראל בספרד ובארצות אחרות לא התווכח בענייני אמונות ודעות, אלא "המשיך לבם לעבודת אלהי ישראל" והיה "דורש להם בענין המצות"¹⁹¹.

מובן לנו מאבקם של המקובלים ושל החרדים בראציונאליסטים, שהרי הם ראו בדעותיהם חתירה תחת אשיותיה של היהדות. הם היו חשודים עליהם, כי לדעתם "העולם קדמון,

187 ראה MGWJ, שם, עמ' 194.

188 ראה אגרות קנאות. שם, עמ' כא, טור א. לפי מהד' מרגליות, עמ' עה, הנוסח הוא: וכל בעלי האמונה המקולקלת שנטה אותה שאול בן דוד, ירד שאול ולא יעלה, הרחיקו מעלינו". בצילום כה"י אותו ההדיר מרגליות המצוי במכון לתצלומי כ"י שליד הספרייה הלאומית והאוניברסיטאית. מס' 619, במקום: "שנטה אותה", "שגלה אותה".

189 ראה, משיב דברים נכוחים, הנ"ל, עמ' 68.

190 שם, עמ' 69.

191 ראה המובא מחיבורו "ספר מצוות גדול" על ידי דינור, שם, עמ' 216.

לא נוצר ולא נברא", ושלא ניתנה התורה מפי "הגבורה" וכדי לרמות את ההמון כתב משה בתורה בראשית ברא" ושאינם מאמינים "בהשגחת הבורא מגלגל הירח ולמטה", וכי לדעתם "אין צורך בתפילה רק לטהר המחשבה". הם היו חשודים עליהם שאינם מאמינים בהישארות הנפש האינדיבידואלית, כי מה שנשאר לאחר המוות הוא רק "השכל הנקנה": "הלא הם תמיד מזהירים, הנה הם אומרים: קנו לכם שכל, כי הוא השלמות, הוא ינהג עלמות, ובמות האדם תשאר החכמה"¹⁹², ואכן בספרד התחולל משבר דתי עמוק, ונראה כי המשבר לא פסח על פרובאנס ואיטליה, אם גם היו שם תנאים פוליטיים שונים מאלה שבספרד, ולא היתה שם שכבה של חצרנים תקיפים "בני שחץ"¹⁹³, בוודאי לא לחינם הדגיש וחזר והדגיש ר' יעקב אנטולי—שהרמב"ם היה נר לרגליו, ואשר דרשותיו האליגוריות שדרש בציבור לא היו לרצונם של חלק משומעיו ועל כן הפסיקו—את האמונה בחידוש העולם, בהשגחה האלהית, ושיש ללמוד את התורה ולקיים מצוותיה, לא כ"מצות אנשים מלומדה", אלא תוך עמידה על כוונתן ומשמעותן, אם גם לדעתו השלמות המביאה לידי חיי נצחים (אותה יכולים להשיג רק יחידים ולא ההמון), היא ידיעת "סודותיה" של התורה, כלומר "החכמה האלהית", המיטאפיסיקה¹⁹⁴. אחת מדרשותיו מסתיימת בטרונאי על בני דורו: הרי הנביא מלאכי בסוף גבואתו, בא "להודיע שסבת כל הטובה קיום התורה בכללה חקיה ומשפטיה", ומן הראוי היה "שגדולי העם וחכמיו שהם האבות" ישימו לבם "ללמד וליסר התלמידים והקטנים שהם הבנים" וש"אותם הבנים [יהיו] שומעים לאותם האבות", אולם זאת "אנו חסרים בעונותינו בגלות, כל שכן בדורנו זה"¹⁹⁵. אמנם הוא תולה את החמרת המצב הדתי בדורו ב"רוב הצרות המתרגשות לבא בעולם"¹⁹⁶. בוודאי כוונתו לפורענויות שבאו עקב החלטותיה של ועידת הכנסייה שכינס אינוקנטיוס הרביעי בשנת 1215.

ברם חששות לביטול תורה ומצוות לא עלו מצד הראציונאליסטים כלפי המקובלים. אכן, מחמת "תורת הספירות" היו חשודים עליהם באמונה ב"ריבוי רשויות", או שהם "משתפים שם שמים ודבר אחר", ומתפללים "ביום לאל אחד נברא ובלילה לאל אחר למעלה הימנו...". "ובימי הקדש לאחר"¹⁹⁷, וטענו נגדם שהם "מגשימים", אבל דווקא בין מיסטיקונים אלה נתגלו "פרושים" ו"חסידים"¹⁹⁸. בתנאים של אותו זמן בוודאי צדק המקובל ר' יעקב בר ששת, שהכריז על עצמו ועל חבריו המקובלים: "כי אנחנו הבונים את החומה"¹⁹⁹. אמנם יש לומר, כי התלקחותה של המחלוקת על ידי האנטי-מיימוניים בלאנגדוק הושפעה מן האווירה באותו איזור במחנה הלא יהודי; מן המלחמה שנלחמו הכנסייה והנסיכים בקאטארים, מתוך שאיפה לחמוס קרקעותיהם של חשודים בכפירה; מלחמה שנמשכה גם לאחר שלום הכניעה משנת 1227, של ריימונד השביעי

192 המובאות הן מדבריו של ר"י בר ששת בחיבורו שער השמים (הנ"ל, בהע' 25), עמ' 163—165. החיבור נכתב בשנת 1243 או בשנת 1246, ראה Ursprung, עמ' 338.

193 ראה בער, שם, עמ' 61—62.

194 סקירה חטופה על הראציונאליזם של ר"י אנטולי ראה J. E. Barzilay, *Between reason and faith*, The Hague 1967, p. 28—32, ושם ביבליוגרפיה.

195 מלמד התלמידים, ליק 1866, לט, עמ' א.

196 שם.

197 ראה הערה 182.

198 ראה Ursprung, עמ' 202 ואילך, 222, 366.

199 ספר שער שמים, הנ"ל, עמ' 165.

מטולו עם לואי התשיעי מלך צרפת ואמו העוצרת²⁰⁰. אגב אורח, עקב מלחמה זו נעשה נסיון להסביר מדוע פרצה המחלוקת במונפלייה דווקא²⁰¹. יש לציין כי בעיית הסטיות מיסודות האמונה הקאתולית הטרדה את הכנסייה גם מעבר לגבולות לאנגדוק, וכי גם במחנה הנוצרי היו מאבקים מקבילים לאלה שבמחנה היהודי. הכנסייה נלחמה נגד סוטים האריסטוטליים נאבקו נגד אוגוסטינים-מיסטיקונים ולהיפך²⁰². עם זאת לדעתנו יש מקום לשאלה: מה מקור הקנאות של הראציונאליסטים שבמחנה היהודי? האם היתה זו בגדר נצחנות סתם, או שמא היה גורם אידיאי הן לעצם הכיוון הראציונאליסטי, והן למאבק של הראציונאליסטים על האפשרות להפצת דעותיהם? ר' שמואל אבן תיבון נימק את נטילת הרשות לגלות "ממה שלא היה אדם מגלה עד הנה", כלומר, יותר ממה שגילה הרמב"ם, בכך שראה מצד אחד "שמעטו מביני רמיוותיו" של הרמב"ם, ומאידך גיסא, משום ש"החכמות האמיתיות נתפרסמו מאוד באומות אשר אנו תחת ממשלתם ובארצותם יותר ויותר מהתפרסמם בארצות ישמעאל". הוא ראה איפוא צורך לגלות את שגילה "כדי שלא נהיה חרפה לשכינינו לעג וקלס לסביבותינו"²⁰³. אמנם נימוקי אלה נראים קלושים, ומן הסתם הניע אותו הדחף הפנימי שלו להשפיע מן "השפע" שלו על אחרים, וכבר העירונו על עיקר טענותיו של ר"י בר ששת נגדו²⁰⁴. ברם מאלה שהיו מעורבים במחלוקת יש שאנו שומעים נימוק אחר. חכמי לונל מסיימים את איגרתם במשפט זה: "חזק ונתחזקה בעד עמינו ובעד תורת אלהינו וצורינו וברחמינו וחסדיו פקד יפקד אתכם לטובה והעלה אתכם אל ארץ טובה ורחבה, והניח לכם מכל אויביכם מסביב וישבתם בטח"²⁰⁵. הדיבור בגוף שני אינו אלא משום שקטעי הפסוקים מן התורה הם בגוף זה. משתמע מזה כי בזכות "התורה", כפי שהם מבינים אותה, תבוא הגאולה. "הרשע" — כפי שר' שלמה מן ההר מכונה באיגרת, הוא איפוא בבחינת מעכב הגאולה. בדומה לכך אנו מוצאים באיגרת על החרם של קהילת קלעתאיד, בה מכונים ר' שלמה מן ההר וחבריו בכינוי "פושעי ישראל" והרמב"ם מכונה בה, כבאגרות אחרות בכינוי "משיח ה'", והיא מסתיימת במשפט: "והשם יצילנו מדבר עליו ועל תורתנו תועה ויראנו יום גאולה וישועה"²⁰⁶. כאן רמז ברור למחשבה, שבזכות דעת אלהים הצרופה של הרמב"ם תבוא הגאולה. את המחשבה הזאת ביטא באופן ברור למדי ר' אברהם בן הרמב"ם בחיבורו "מלחמות השם". הוא כותב שם: "ובחסד האל יתברך וברחמי הרבים נסתלקה טומאת עכו"ם מבינינו

200 ראה למשל S. Runciman, *The Medieval Manichee*, New-York 1961, p. 143—147.

201 ראה Silver, שם, עמ' 152, הערה 1.

202 על מאבקים של האריסטוטליים נגד האוגוסטינים שהתבטא בהתנגדותם של מורי האוניברסיטה של פאריס למינוים של דומיניקאנים ופראנציסקאנים כמורים בה ראה E. Gilson, *ibid.*, p. 432. על המאבק של האוגוסטינים נגד האריסטוטליים שהגיע לשיאו בשנים 1270—1277, שם, עמ' 558 — ואילך. Mandonnet, *ibid.*, Ire Partie, p. 196 ff.

203 ראה הערה 25. על הנימוק האחרון חזר גם ר"י אנטולי: "שהיינו משל בגוים על החכמה ועל המצות שבאו בתורה" אלא שהוא מוסיף "לפי שאין אנו שוקדים ללמוד שנשיב את אפיקורוסים... והכופרים (בוודאי הכוונה לנוצרים) מרחיבים פה עלינו ואומרים שאנו אוכלים הקליפות והם אוכלים הפרי, וזהו לפי שהם משתדלים לדרוש ולחקור התורה כפי אמונתם ודורשים בריבים תמיד עד שהחזיקו השקר באמת", מלמד התלמידים, בהקדמה עמ' 9.

204 ראה הע' 25.

205 ציון, שם, עמ' 142—143.

206 אגרות קנאות, שם, עמ' 1, טור א.

בגלותו והוא סימן גדול לגאולתנו... אבל עקרי דתינו, שהם ייחוד הבורא יתברך וקדושת שמו הגדול והנורא רוב הגליות אינם עוסקים בהם" ²⁰⁷, ו"רבים מעבר הים מיושבי האיים והקצוות הרחוקים טועים בזה העיקר הגדול" — שאין "לבורא יתברך גוף או גויה או תמונה או סיום מקום". ועל כך "נשתוממו אבותינו וצ"ל: היאך תהיה זאת הטומאה בישראל שהיא כטומאת ע"ז" ²⁰⁸. ובסופו של החיבור הוא חוזר לענין הגאולה: "והאל יתברך יאר עינינו בתורתו ויסוכנו באברתו וימהר גאולתנו", "ואז תפקחנה עיני עורים ואזני חרשים תפתחנה" ²⁰⁹. שוב כאן קשר בין הגילוי של האמיתות הנסתרות שבתורה לבין הגאולה. הקשר שבין תקוות הגאולה לבין מאבקם של המשכילים בקבלה הוא כמעט גלוי גם באיגרתו של ר' מאיר בר' שמעון. הוא מסיים אותה בקריאה לבער את ספרי הקבלה: "דרשו וחקרו היטב ואם הם בקרבכם בערו אותם מן הארץ ולא יהיה לכם לפוקה וחטטו אחריהם, כי כן בערנו אנחנו הנמצאים בקרבנו, והמקום ברחמיו ישלח לנו גואל ויקבץ נפוצות יהודה וישראל, ויסיר מקרב עמו ספקותם ומבוכתם" ²¹⁰.

בנושא "הגלות והגאולה" הופך והופך ר' יעקב אנטולי. מן הדין שנציין שעם כל הדרגות שנות הפילוסופית והפרשנות האליגורית שבספר, "מלמד התלמידים" הוא ספר של הדרכה דתית-מוסרית. כידוע הוא מטיף "לחכמה ולתורה" גם יחד. והנה באחת הדרשות שלו, העוסקת בתוכחת המוסר של הנביא מלאכי לכהנים על הזלזול בכבוד האלהים ועל חילול שמו בעבודתם אותו, הוא טוען, כי העושה מצות השם "כדרך הפורע חובו... תחשב לאיש ההוא עבודתו — עבירה, וכן המתפלל בקול רם והמברך בקול רם כדי להשמיע קולו ואזניו לא תשמענה מה שמוציא מפיו — קללה תחשב לו... לפי שאין הברכה מצויירת בלב ורחמנא לבא בעי", כי לשם מה התפילה כ"שדלתי הלב סגורים", ולשם מה "קריאת שמע", כשבלב "שבע תועבות, שיצייר לו גוף או דבר ממישיגי הגוף, או שיחשוב בדברים בטלים". בהקשר לכך הוא כותב: "והחולי הזה הוא שמתו בו רבים, והוא אשר הגלנו והוא המאריך גלותנו", ומוסיף: "והשם יודע כי על הענין הזה היתה כונתי לחבר ספר ההערות הזה" ²¹¹. ובכן התביעה הדתית שלו, שמותר לכנות אותה "חסידות ראציונאליסטית", היתה עיקר מטרתו בחיבור הספר, והיא לא באה אלא כדי להחיש את בואה של הגאולה. על תביעה זו הוא חוזר פעמים מספר: "וכבר התאמת אצלנו מצד הקבלה שמצות ק"ש שלש פרשיות 'שמע', 'יהיה אם שמוע', 'ויאמר', והם אמרו למה קדמה שמע ל'יהיה אם שמוע', כדי לקבל עליו עול מלכות שמים תחלה ואין ספק שאין הקריאה לבדה קבלת עול רק הכונה בה... ומה תועלת בתנועת הראש והלב דומם נרדם, אין זה כי אם גנות גדולה ועון פלילי... ואין זה קבלת עול מלכות שמים אבל פירוק עול, וראוי להוכיח על זה תוכחה רבה לפי שזה הוא עיקר אמונתנו, שהכל תלוי בו" ²¹² "שאין העבודה עבודה באמת מאין ידיעת הנעבד... ועל דרך זה באה מצות 'שמע' על שתי המצות... האחת להאמין ולדעת שהאל

207 שם, עמ' 15, טור א.

208 שם, עמ' טז, טור ב.

209 שם, עמ' כא, טור א.

210 ראה הע' 184.

211 ראה מלמד התלמידים, קמח, ב.

212 שם, קנט, א.

המחויב ההויה הנצחי, שמציאותו מחויבת – הוא אלהינו, כלומר מושל בנו, ר"ל בכל הנמצא וזולתו והוא משיג במעשינו ושופט ומנהיג כל אחד ואחד ממנו, והוא המצוה אותנו והמזהירנו על יד נביאיו... והמצוה השנית לדעת ולקבל קבלה אמיתית וחזקה שאלהים זה הוא אחד... כי כל המון העם אנשים ונשים גדולים וקטנים צריך שיקבלו קבלה אמיתית שיש אלוה אחד בעולם אין שני לו, והוא בשמים ובארץ ובארבע רוחות העולם... והוא מאין ערך ודמות, רואה ואינו נראה, יודע הכל ואינו נודע... אחד הוא בכל מקום, כי הוא בכל... והמאמין כי הוא בשמים ובארץ במעט התבוננות ישיג שאינו גוף, כי הגוף יגבלהו מקום אחד ואינו בשאר מקומות. זה צריך שיקבלו כלם אמונה קיימת ומי שאינו מאמין זה אינו ממשיגי התורה. אמנם כל חכם לב צריך שיחקור כל זה וידע מתוך החכמות האחדות הפשוטה²¹³ ו"הכופר ביחוד הפשוט והוא שיאמין בשניות או בנמשך... מן הגשמות ומשיגי הגשמות כבר יצא מדרך האמת ולא השיג כונת התורה והוא היה סבת הגלות, וכן סעיפי הסבה הזאת הם סבה לאורך הגלות"²¹⁴. אין יעקב אנטולי מתווכח במפורש עם חכמת הנסתר של "הקבלה", ואפשר שלא ידע עליה, אם גם הוא מדבר נגד "מחשבת קצת בני אדם על השטן... שהוא נוצר רוחני מיוחד לעצמו מושל בעולם לעשות הרע" וטוען ש"חלילה חלילה מהאמין זה, שזה נמשך לאמונת בעלי השנים... אחד טוב ואחד רע, וכיוצא בזה מן הדעות הכוזבות"²¹⁵. אולם ברור שהיה רואה בה גורם להמשכת הגלות. ניתן לומר, כי ריבוי דבריו בענין עיכובה של הגאולה באו "לדחות המבוכה הגדולה הנפלת בלבות על אורך הגלות, עד כי חשבו רבים, כי בשנאת השם אותנו מכל העמים היה העונש הזה"²¹⁶. נראה כי הוא מתווכח עם מיואשים מחמת הדלדול הגדול שבא על בית ישראל עקב הפור-עניות שהתרחשו מאז מסע הצלב הראשון. כמו-כן נראה שהוא מתווכח עם אנשים מיואשים מן התקווה שתלו במונגולים, מתוך שחשבו אותם שהם "השבטים הגנוזים". "הגלות הארוך שעמדנו בו הוא לכלות קוצים מן הכרם ולהשאיר הטובים. לא שהבטיחנו בשום מקום להשאיר עם גדול ורב, שתהיה התשועה ברב חיל וברב כח כמו שעלה בלב ההמון, ובלב קצת חכמינו המתפתים והמאמינים לכל אשר ישמעו, כאלו שכחו מה שלמדו בתלמוד ובמקרא, גם מה שכתוב בתורה: ונשאתם מתי מספר בגוים"²¹⁷, "ואין להתיאש מן הגאולה לפי מיעוט בני עמנו, כי לא בחר בנו השם מראש מרובנו"²¹⁸. לשאלת הפיזור הגדול הוא נותן טעם שהוא כנראה מקורי, והזר עליו לאחר מכן המקובל ר' אברהם בר' אליעזר הלוי, והוא כידוע הטעם שבו נימק מנשה בן ישראל את שתדלנותו למען שיבת היהודים לאנגליה: "הגלות הארוך הזה שאנו בו אף על פי שנתחייבנו בו בעונות אבות וארץ בעונותינו פזורינו בין העמים יהיה (בדפוס: והיה) סבה שיעבדוהו כל העמים שכם אחד בהראות אותות ומופתים ישועתנו מקצה השמים עד קצה השמים שאנו נפוצים בו"²¹⁹, "היותנו מפוזרים בין העמים כלם בעת

213 שם, קנט, ב.

214 שם, [קס], א.

215 שם, קעג, עמ' ב. וראה קפג, א.

216 שם, כג, עמ' ב.

217 שם.

218 שם, קטז, עמ' א.

219 שם ל, ב.

הגאולה יהיה סבה להפוך אל גוים שפה אחת ולעבדו שכם אחד בראותם הגאולה והישועה²²⁰. על השאלה אשר ללא ספק העיקה על הדור: מתי סוף סוף תבוא הגאולה? אין לר"י אנטולי תשובה אלא זו המסורתית: "כשם שאי אפשר לזכות לחיי העולם הבא אלא עם התשובה, כך אי אפשר לגאולה בלעדיה"²²¹, "ובתשובת כל עדת ישראל הבטיח הגאולה ובתשובת היחיד הבטיח גן עדן"²²². ובניסוח פילוסופי: "כפי שסבת גלותנו טבע החומר הרע הזה שלא קבל הצורה המכוונת (בדפוס: המכוונות), והוא שחטאנו לו... סבת גאולתנו הוא שלמות צורתנו"²²³. אין ספק שעמדה לפניו השאלה, כיצד להביא את עדת ישראל אל התשובה הרצויה, כפי שהוא מטיף לה, דהיינו קיום תורה ומצוות שבין אדם למקום ושבין אדם לחבירו מתוך כוונת הלב, מתוך ידיעת טעמן ומשמעותן, בעוד שהוא קובע: "ולפי שאין בבני עמנו מי שיועד להוכיח ולא שיוכל להוכיח ולא מי שיקבל תוכחה ארך הגלות"²²⁴. נראה, כי הוא ציפה שתקום מנהיגות חדשה מבין "מבקשי השלמות", מבין בעלי "מעלות המדות ומעלות השכל", כלומר מבין העוסקים ב"חכמה האלהית", והם גם מקיימים את המצוות "לכבוד השם ביראה וב-כניעה", "והמכוונים בעת המצוה למה שצוה עליה". מנהיגות חדשה זו תהיה בבחינת "פנחס" ו"אליהו"²²⁵, כלומר מקנאים קנאת ה' צבאות, ובעלי כח של שכנוע. הוא לקח אידיאה של הרמב"ם וכרך אותה בשאלת הגאולה: "ואריכות הגלות היא על שאין אנו עובדים את השם בכל לבבנו, וזה יתמיד עד שנשוב אל השם ונבקשנו ונמצאנו... והוא כשנשיג יחודו וממשלתו העליונה כראוי ונסלק כל ספק מל-בנו... כי המשיגו הוא השלם, ואנחנו לא נתפאר לומר שאנחנו כלנו או הרב ממנו שלמים, ומי יתן וימצא אחד כי בהמצא אחד ימשכו אחריו רבים ואז נצא מן הגלות"²²⁶.

ר"י אנטולי איפשר לנו בחיבורו "מלמד התלמידים" להציץ בעולמו של טיפוס "המשכיל" המתון, שעם כל הראציונאליזם והאליגוריות שלו נשאר נאמן למסורת אבות. יש להניח שטיפוס זה היה השליט בין משכילי פרובאנס, והיו מסוג זה גם בספרד. אפשר שבפירטי מחשבותיו ודעותיו של ר"י אנטולי על הגלות והגאולה יש משום עצמיות. ברם עיקרם של המחשבות היה בוודאי נחלת רבים מהם. מלחמתם ב"מקובלים" ו"בקבלה", היתה משום שחשבו שגאולת ישראל תוחש בזכות "האמונה הצרופה". אמנם הצפייה שלהם מ"חכמת האלהות" היתה בעיקר לחיים שבעולם הנשמות, וגאולת ישראל עצמה אין עיקר תכליתה אלא כדי "שירבו בחכמה".

220 שם, צו, א. וראה דבריו של ר' אברהם הלוי, קרית ספר, כרך ב (תרפ"ה-ו), עמ' 131.

221 שם, קנג, ב.

222 שם, קעד, ב.

223 שם, ט, א.

224 שם, קנא, ב.

225 ראה דרשתו לפרשת פנחס, שם, קמו, עמ' ב ואילך. המחבר נגרר בדרשותיו אחרי האסוציאציות שלו, ועל כן הוא עובר מענין לענין, מבלי לסיים הענין שהתחיל בו. אין בהירות בדבריו, אם הוא מקווה, שמתוך "השלמים" יקום נביא ותוא "אליהו" שישב "לב אבות על בנים" וכו', או שהוא מצפה להופעתו "הנסית של אליהו". ברם נראה כי מה שכתבנו הוא הנכון, כי הוא מטפל בדרשה זו הרבה בדעתו הידועה של הרמב"ם, כי "שלמות המדות ושלמות החכמה קודמין לנבואה" (שם קז, ב; קנא, א) ועל תנאי ההשראה הנבואית.

226 שם, קס, ב — קסא, א.